
Dones de Ciutat Vella

Dones de Ciutat Vella

Isabel Segura Soriano

Ajuntament de Barcelona

Arxiu Municipal

Districte de Ciutat Vella

Centre d'Informació i Recursos de la Dona

Autora:

Isabel Segura Soriano

Col·laboració:

Elisenda Belenguier Mercadé

**En l'elaboració d'aquest llibre,
hi han participat:**

M. Lluïsa Camprubí Rigau
Alba Carretero Sánchez
Maria Casas Mira
Maria Datzira Cervera
Isabel Joaquín Prada
Carmen López Cuadrado
Maria Martínez Anton
Maria Mira Barberà
Roser Miró i Escolà
Carmelita Núñez Aparece
Maria Oliver Guàrdia
Joaquina Oviedo López
Inés Pardini Castellón
M. Carmen Pareja Oliva
Concepció Regañó Palà
Rosa Ubiñana Solé
Palmira Terés Ferrer

**També hi han donat el seu suport
i han fet possible el llibre:**

Juana Carricondo, responsable
Programa de Dona de Ciutat Vella
Paca Quiñonero, consellera de la
Dona del Districte de Ciutat Vella
Dolors Gabellí Casadesús,
referent tècnic del Casal Municipal
de Gent Gran Josep Trueta
Germà Iturrate, responsable de
l'Arxiu Municipal de Ciutat Vella

Edició:

Ajuntament de Barcelona.
Districte de Ciutat Vella
Arxiu Municipal

Col·labora:

CIRD (Centre d'Informació
i Recursos per a les Dones -
Sector de Serveis Personals)

Disseny gràfic:

Palli Disseny.com

Correcció lingüística:

Centre de Normalització
Lingüística de Barcelona.
Delegació de Ciutat Vella

© Ajuntament de Barcelona

Impressió:

Imatge i Producció Editorial

Dipòsit legal:

ISBN

Agraïments a:

Mariel Araya, Isabel Avelino, Mari Chordà, Magda Cervera,
Maria Fargas, Blanca Fernández, Glòria Fontcuberta, Txus Franco,
Pilar Gil, Àngels Gironella, Montserrat Guart, Jon López, Conxa
Pérez, Elsa Plaza, Pepa Ramon, Maite Sánchez, Magda Sellés
i Antònia Vilàs. També a la Núria Paricio de la *Fundació Tot Raval*,
M^a del Mar Bon Matí i Matilde Ripoll de l'*Associació L'Hora de Déu*,
Elvira i Carme Canals del *Colmado Canals*, Rosa Cardona de la
botiga *El Ingenio*, Carme Castells de la *Bodegueta de la Palma*
de *Sant Just*, Ana Maria Fraile de l'*Obra Misionera Ekumene*,
Rosa Maria Gallifa de *Casa Oliveras*, Rosa Gil de *Casa Leopoldo*,
Àngels Grases de la *Llibreria Pròleg*, Empar Guillén de la botiga
i antiga associació cultural *Lailo*, Àngels Martínez, psicòloga del
Programa d'Atenció de salut sexual i reproductiva del CAP
Drassanes, Pilar Mercader de la *Fundació Prisca*, Mercè Meroño
d'*Àmbit Dona*, Maite Roca de la *Llar de l'Avi* i de l'*Associació de*
veïns i comerciants del carrer de la Cera, Carme Tomàs de
l'*Associació de Geganers, Grallers i Bestiari de la Barceloneta*, Sylvia
Torras de l'*Associació Ponent del Raval Nord*, Llum Ventura de *La*
Pelu, Lourdes Perramon i Angelines Alonso d'*El Lloc de la Dona*,
Hermanas Oblatas.

I també als fotògrafs Agustí Carbonell, Núria López,
Carles Montañés i Lluís Salom, i als referents tècnics dels Casals
Municipals de Gent Gran de Ciutat Vella Jordi Badia,
Griselda Batlle, Natàlia Buira i Patrícia Fàbregas.

Presentació

El segle XX ha estat, sens dubte, un segle de grans canvis per a les dones. Elles han estat les protagonistes del seu propi alliberament i, alhora, han participat de forma molt activa en els esdeveniments que han marcat profundament 100 anys d'història. Han estat uns anys, sovint convulsos i revolucionaris, en què les vides personals i col·lectives han experimentat grans transformacions, i les dones hi han tingut un paper principal i imprescindible.

L'historicisme que es transmet a través dels manuals i de la solemnitat acadèmica ha oblidat, moltes vegades, que són les persones les que, des del seu àmbit privat, generen el canvi. Amb el propi esforç personal i en la quotidianitat, les dones han estat el motor per portar endavant les famílies, a vegades en situacions de precarietat i provinents de la immigració. Elles han aconseguit accedir al món laboral i independitzar-se econòmicament, i han lluitat contra tot tipus d'opressions, han participat en totes les reivindicacions i s'han fet un lloc en la vida pública.

Ciutat Vella és un exemple paradigmàtic d'aquestes biografies individuals de dones lluitadores, que no s'han deixat vèncer per les dificultats i han assumit grans reptes. Els barris de la Barcelona vella han estat el paisatge de les seves batalles i les seves victòries, que no per formar part de la intimitat deixen de ser menys importants. I és a través dels arxius familiars i personals que conserven fotografies que retraten les dones i el seu temps, que podem tenir una imatge més propera a la realitat de com han estat les seves vides. Només així es pot entendre la Ciutat Vella d'ahir i d'avui, la Ciutat Vella que es construeix entre tots i totes, entre homes i dones. Aquest llibre que teniu a les vostres mans pretén donar-ne testimoni.

Gràcies a totes les dones de Ciutat Vella per haver sigut capaces de canviar la vostra història. Gràcies perquè, amb la vostra valentia, heu transformat la societat.

Carles Martí i Jufresa

Regidor del Districte de Ciutat Vella

Pilar Vallugera i Balaña

Regidora de Dona i Drets Civils

No canviarem agulla i fills
per eines agressives.
No volem igualtat.
Doneu-nos, sense escàndol,
ocasió d'obrir els ulls,
les portes i les finestres.
Després, les nostres mans
agafaran allò que
més les convingue
per anar fent, naturalment,
el miracle.

Mari Chordà,

... i moltes altres coses, 1976

Índex

- 11**   **Introducció**

- 19**   **Espai d'origen**

- 33**   **Els espais dels treballs**
  - Treball domèstic
  - Treball remunerat

- 63**   **Espai polític**

- 79**   **Nomenclàtor**

- 87**   **Bibliografia**

Introducció

“Cuando evocamos, cuando conjuramos la memoria para hacerla más clara, apilamos asociaciones de la misma manera que apilamos ladrillos para construir un edificio. La memoria es una forma de arquitectura...”

Louise Bourgeois

En moltes històries i guies de la ciutat, només es té en compte l'espai públic, i d'aquest només aquells edificis “monumentals”—catedrals, esglésies, palaus del bisbe, del rei o del

govern de la ciutat— construïts amb voluntat simbòlica de representació del poder, ja sigui econòmic, polític o cultural.

Hi ha, doncs, una certa tendència a considerar ciutat o espai urbà aquell que queda enllà de les façanes, i l'“endins” de les façanes, l'espai domèstic, queda en una mena de llimbs que tothom sap que existeix perquè quotidianament hi habitem, però que no apareix, o apareix en molt poques ocasions, en les històries o guies de les ciutats.

Grup de treball de preparació del llibre.

Foto: Districte de Ciutat Vella

Maria Mira de passeig per la
Rambla el dia de santa
Llúcia, amb les seves com-
panyes brodadores de
modisteria, 1943.
Arxiu familiar Maria Mira
i Maria Casas

Amb tot, l'"endins" i l'"enllà" de les façanes formen part de la mateixa història de la mateixa ciutat. L'espai públic i el privat són indistriables, estan íntimament lligats, tant que actuen pràcticament com a vasos comunicants. La imatge de l'espai domèstic que s'ha volgut representar com una campana de vidre aïllada de l'esdevenir de la ciutat és absolutament parcial, per dir-ho amb paraules suaus.

Els itineraris que les persones fem per la ciutat, no circumscriuen a l'espai públic o al domèstic, a l'un o a l'altre. La quotidianitat de cadascun i cadascuna de nosaltres transita per itineraris públics i privats.

D'alguns episodis d'aquests itineraris, els arxius públics en conserven belles i bones imatges. Però en canvi és difícil trobar fotografies de l'espai domèstic i de les activitats que s'hi fan, així com d'elements que il·lustrin la diversitat dels itineraris que les dones han realitzat quotidianament per l'espai públic.

Els àlbums familiars o domèstics són narracions de les activitats, dels rituals i de les relacions que s'estableixen tant en l'espai domèstic com en el públic, i esdevenen un document dels quefers de les persones en el fet urbà. Però aquests documents són una font complementària, en absolut exclouent, de les imatges que existeixen en els arxius públics.

Metodologia de treball

Aquest llibre s'ha fet durant gairebé un any. Periòdicament ens hem reunit per aportar i

comentar les fotografies. Donada la diversitat del grup de treball —tant pel que fa a origen, com formació o experiència— les imatges són un document de més fàcil interpretació —a priori— que d'altres documents.

Partíem d'un guió previ, a partir del qual orientar la recerca d'imatges per tal de no veure'ns literalment colgades de fotos de batejos, comunions i casoris. No era aquest el nostre objectiu.

Vam començar la recerca en els àlbums propis i en els de les veïnes, mares, tietes, fotògrafs del veïnat, antigues companyes de feina, amigues, associacions, vocalies de dones de les associacions de veïnes i veïns...

Hem seleccionat el material que s'adaptava més a la història que volíem explicar.

La recerca en els àlbums familiars s'ha complementat amb les imatges que hem trobat en diversos arxius, entre d'altres l'Arxiu del Districte i també l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

A mesura que apareixien imatges, i les intentàvem ordenar per crear una narració, el guió previ suggerit va ser discutit i reformat. En el moment que incorporàvem el material trobat i discutíem a partir de l'experiència i del punt de vista de cadascuna de les participants, la narració s'anava transformant, prenia forma i ha quedat estructurada en els capítols que donen continuïtat al llibre.

Què n'hem extret, totes plegades, les dones que vam participar en aquest projecte? Con-

Pepa Marcó, cosint al balcó
de casa seva al c/ Sant
Ramon del barri del Raval.
Foto: Lluís Salom Marcó

vertir-nos en historiadores de la nostra pròpia vida, d'unes vides que s'insereixen en un marc físic, i un temps, cosa que ens permet articular l'experiència personal amb la col·lectiva, a partir d'unes fotografies personals que esdevenen documents públics i desdibuixen les fronteres entre el record personal i la història social, i apropiar-nos d'unes imatges més públiques —les dels arxius— que també s'han convertit en personals.

Què més? Constatar la importància d'incorporar la pròpia experiència personal per a conèi-

xer el passat, un passat que també és el nostre. Aquesta és una experiència extrapolable a qualsevol altra ciutat, més o menys industrialitzada, més o menys rural, més o menys turística. La continuïtat de la història de les dones sempre ha sigut difícil de reconstruir i la seva participació activa en el quefer urbà ha quedat en els marges de la història del barri, de la ciutat. Però, paradoxalment, les dones han esdevingut historiadores del passat en ordenar, classificar i documentar els àlbums de fotografies familiars, fotografies que són el record d'una vida que està sent viscuda.

Espai d'origen

Colmado Josep Canals, plaça de Sant Just, 1950. A la fotografia, la Carme, en Josep Canals i en Joan Marquès, amic de la família i dependent. A la part del darrere de la botiga hi vivia la família. La botiga de queviures ocupa els baixos del palau Moixó, construït als segles XIV-XV i renovat posteriorment. Arxiu Elvira i Carme Canals

Ciutat Vella condensa la història de la ciutat i de milers i milers de dones que han transitat pels seus carrers i han viscut en les seves cases.

Ciutat Vella, dèiem, condensa la història de la ciutat, d'aquella antiga ciutat romana, enclavada a redós del Tàber, de tan sols 12 hectàrees de superfície, i que amb els anys, amb els segles, s'expandí amb els primers ravals medievals —Santa Maria de les Arenes, la Ribera, el Pi, Santa Anna— que quedaren annexionats a la

ciutat pel recinte emmurallat construït per Jaume I, al segle XIII. Un segle després, Pere III, en previsió, construï un nou recinte emmurallat que passava pels actuals carrer de Pelai, rondes de Sant Antoni i de Sant Pau i Paral·lel, i que encerclava el Raval. Un Raval que en el moment de l'aixecament de les muralles, acollia horts, convents i, més endavant, l'hospital i un dels dos bordells de la ciutat medieval, on eren recloses les dones que exercien treballs sexuals, malgrat que sovint elles no s'hi deixaren confinar.

Ciutat Vella, dèiem, condensa la vida de milers i milers de dones que han transitat pels seus carrers i han viscut en les seves cases. D'entre totes les barcelonines d'aquells anys, en triem una de vida excepcional, com ho són totes les vides. Ens referim a Juliana Morell. Havia nascut al carrer de la Cendra el 1594, i estudià filosofia, física i dret civil. El mes d'agost de 1608 va rebre el grau de doctora amb *Oració recitada davant Paulo V*.

Continuant amb el ritme d'urbanització de la ciutat direm que fins al segle XVIII el creixement de la població va ser lent i que al paisatge encara hi predominaven els horts i els convents. Cap a la meitat d'aquell segle, es va construir el barri de la Barceloneta, bastit sobre els sorsals que havien quedat dipositats en un antic braç de terra que unia la ciutat amb l'illa de Maians. La Barceloneta acollí part de la població que havia abandonat les seves cases del barri de Ribera, enderrocades arran de la construcció del fortí militar de la Ciutadella.

La Barceloneta va ser el primer barri de la ciutat construït amb un pla previ d'urbanització en què la línia recta ordenà el territori. Els carrers es tallaven formant angle recte, amb cases de planta baixa i un pis. La proximitat del port el convertí en un pol d'atracció de població vinculada a les activitats marítimes.

Mari Carmen Pareja passejant pel carrer Andrea Dòria de la Barceloneta, abans Alegria, darrera la fàbrica de Catalana de Gas. L'acompanyen el seu fill, la germana, un nebot i la mare. Any 1965. Arxiu familiar Mari Carmen Pareja

A finals del segle XVIII, la ciutat de Barcelona, encara emmurallada, va viure un procés d'industrialització. Primer hi van aparèixer grans naus que concentraven centenars i centenars de treballadores i treballadors. A redós de les naus fabrils, dedicades al tèxtil, es construïren les seves cases. El Raval era l'única part de la ciutat amb espai disponible per a instal·lar les fàbriques i les cases. El paisatge del Raval canvià. Els horts i molts convents van ser substituïts per les xemeneies de les noves naus industrials mogudes per la força del vapor i per les cases que s'hi construïren.

Una de les primeres manufactures s'instal·là al carrer del Carme. Era la fàbrica d'Erasmè Janer, que construï el seu palau i cases per a treballadores i treballadors a tocar de la nau industrial.

Les antigues manufactures tèxtils medievals del barri de Ribera es transformaren en indústries, i les activitats més contaminants i sorolloses, la indústria metal·lúrgica i les fàbriques de gas, es van localitzar a la Barceloneta.

Les institucions de poder, civil i eclesiàstic, roman-gueren allà on eren des de l'època medieval, a redós de l'antic Tàber. Generalitat, Ajuntament i palau del Bisbe compartiren veïnatge.

La instal·lació de fàbriques i tallers a Barcelona actuà com a focus d'atracció de població que, provinent de la ruralia catalana primer, d'altres zones de l'Estat espanyol després i, més recentment, d'altres continents, arribaren a la ciutat amb l'esperança de trobar feina i millorar les condicions de vida.

El ritme de creixement de la població des de finals del segle XVIII no ha tingut aturador. Ha estat continuat. Les persones nouvingudes s'instal·len en les zones de nova creació i en els carrers i barris que la burgesia anava abandonant progressivament.

Hi ha un recorregut per la Barcelona burgesa del segle XVIII que passava pels carrers Ample, Argenteria i Montcada, i que en el XIX fou, en canvi, el que passava pels carrers que havien estat reformats dins el recinte encara emmurallat de la ciutat: el carrer Nou de la Rambla —eix vertebrador de la primera urbanització del Raval— i els carrers Ferran, la plaça Reial, i els carrers Jaume I i Princesa.

Posteriorment, a finals d'aquell segle, la burgesia mostrà la seva predilecció per l'Eixample. Amb aquest abandó, Ciutat Vella es va convertir en el lloc d'estada de persones nouvingudes atretes, tal com ja hem dit, per la possibilitat de trobar feina.

El fenomen migratori afectà, des del segle XIX, dones i homes. L'escriptora Dolors Monserdà va fer un retrat de les causes que impel·liren tant dones pageses a emigrar:

“Al poble no hi ha fàbriques i les collites van malament. Unes vegades és l'eixut que resseca fins les arrels; altres, els aiguats que neguen, que arrasen; altres, malures inconegudes que, quan no maten la flor, corquen el fruit... I el Govern ha de cobrar; i quan no cobra, pren. I a la casa ha de menjar l'avi, que ja no guanya; i mengen l'hereu i la nora, i set boquetes petites que no saben mai lo que és desgana; i l'Assumpta té dotze anys; i la noia de cal Negre, i la de cal Sidro, i la de can Pons, i altres i altres, tan criatures com ella, són a servir a Barcelona; i a la taula hi ha una boca menos, i encara alguna que altra vegada la família rep dos o tres duros, i la noia es vesteix i arracona.”

Una experiència similar a la narrada per Dolors Monserdà és la de Maria Datzira Cervera, nascuda a Cardedeu l'any 1931, de mare valenciana i pare català. La mort de la mare i la Guerra Civil trastocaren la seva infantesa. “De gana, n'he pasat molta; menjàvem els fruits dels camps encara que fossin verds i anàvem darrera els soldats demanant-los menjar...” Als deu anys el seu pare la va enviar a Barcelona perquè fes de criada en una casa bona del carrer Balmes. Però després d'un mes tornà a casa perquè a la casa bona hi continuava passant gana.

El fenomen de l'emigració va ser una experiència compartida per milers i milers de joves del segle XIX, que procedien de la ruralia cata-

En els canvis de torns de les fàbriques els carrers del Raval anaven plens de dones i homes.

Foto: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona

lana o bé d'altres contrades. Noies soles, o dones responsables de nuclis familiars abandonaren el paisatge conegut per buscar noves vies de subsistència. En d'altres casos, va ser tot el nucli familiar que s'instal·là en un nou paisatge, com a estratègia per millorar les condicions de vida pròpies i les de les criatures.

Joaquina Oviedo va néixer el 1921, en un poble de Jaén. "De hecho, eran unas minas, las de Centenillo, donde el destino de todos los niños varones era trabajar de mineros. Con 17 años me casé y a los 18 fui madre de un niño. A los pocos años tuve otro varón y nos preocupaba que fuesen mineros como mis cuñados y que falleciesen jóvenes." Per evitar aquest destí, emigraren a Barcelona l'any 1947, en plena postguerra. "Barcelona no fue un paraíso para nosotros. Se trataba de empezar de cero. Alquilamos una vivienda en el Raval. Las mujeres conseguimos trabajo de asistentes en casas de la burguesía catalana. Mi marido tuvo trabajos eventuales en la construcción. Más tarde conseguiría un empleo estable en FECSA, donde trabajó hasta su jubilación."

Carmen López Cuadrado va néixer el 20 d'octubre de 1926, a la serra de Filabres, entre les

poblacions de Serón i Bacares, província d'Almeria, en una casa anomenada La Venta del Pino. "Sóc la gran de cinc germans, dels quals en vivim quatre. El meu pare va morir a l'edat de 38 anys quan jo en tenia tretze. L'any 1931 vaig venir amb la meva família a Catalunya, concretament a Cardona, on ens vam instal·lar. L'any 1940, un cop mort el meu pare, la meva mare ens va portar a tots a Barcelona."

El paisatge humà dels barris que conformen Ciutat Vella ha estat canviant. Des del XIX s'hi instal·laren, tal com ja hem dit, persones procedents d'altres entorns. El fenomen migratori sempre ha estat vist com una estratègia masculina, però les dades ajuden a desfer el tòpic. La migració va ser i és un fenomen que afecta homes i dones, pràcticament en la mateixa proporció. Fins a la Guerra Civil, la migració era per causes econòmiques, durant i després del conflicte bèl·lic, el fenomen migratori va ser per causes polítiques.

Les que es van quedar

Per a moltes de les dones que van restar al país i que havien tingut significació política durant la

Casa on va néixer Carmen López, anomenada La Venta del Pino, a Calar Alto, serra de Filabres, Almeria.
Foto: Arxiu familiar Carmen López Cuadrado

Maria Barberà, Maria Mira Barberà, Salvador Mira Barberà i unes amigues al camp de refugiats de Clarmont d'Alvèrnia, França. Any 1940. Arxiu familiar de Maria Mira Barberà i Maria Casas Mira

República, la fi de la Guerra Civil va suposar el pas a la clandestinitat o l'empresonament, i van viure immerses durant els anys de captiveri en situacions de total brutalitat humana. Com han posat al descobert investigacions recents, van ser les dones mares les que van viure aquell període en un continu estat de terror per la supervivència pròpia i la de les seves criatures. Criatures desaparegudes, d'altres assassinades en presència de la mare, són algunes de les pràctiques que el nou govern posà en marxa, episodis que s'han mantingut en el silenci fins fa ben poc.

Per a la gran majoria de les dones que restaren al país, la fi del conflicte bèl·lic no suposà un

retorn a la normalitat. En cap guerra un cop signat o acceptat el final de les hostilitats es recupera el ritme ni les condicions de vida anteriors. La por de la delació, la incertesa del dia a dia, la inseguretat en la continuïtat, la manca d'aliments, es va viure com una continuïtat de la mateixa guerra, excepte per a aquells sectors que, ja des de la proclamació de la II República, havien mostrat la seva inseguretat envers els seus béns patrimonials i financers.

Maria Mira Barberà havia nascut a Ciutat Vella, i va fer estudis fins que als setze anys entrà a treballar en un despatx. Era el 1939, i aquell mateix any tota la família va haver de fugir a França exiliada per qüestions polítiques. El pare

va ser portat a un camp de concentració, i la mare i germans van anar a una caserna de cavalleria a Clarmont d'Alvèrnia, a França. Tenien els papers arreglats per reunir-se amb el pare, que havia aconseguit casa i treball a Pàmies, però els alemanys van envair França i la mare i les criatures van ser retornades a Espanya, per força, en un tren segellat: havien deixat les claus del pis de Barcelona a uns amics però quan tornen, els amics es queden l'habitatge i els hi neguen l'entrada, perquè eren rojos i exiliats.

Una experiència diferent va ser la de Maria Fargas Gasch, també nascuda a Ciutat Vella, que als inicis del franquisme ja treballava com a secretària i professora de taquigrafia i mecanografia a l'Escola Professional de la Dona al carrer Pietat i va decidir, per aquells mateixos dies, fundar un centre d'acollida i ajuda per a nenes i noies amb problemes familiars, l'Instituto Cultural Patronato Nuestra Señora de Belén. La majoria eren nenes que procedien de famílies emigrades que no trobaven futur ni un lloc segur on anar; i que ni tan sols trobaven feina al servei domèstic com a criades, com era habitual. S'hi impartien classes d'escriptura, lectura, comptabilitat, labors... i també de religió, i se les ajudava a trobar una bona feina, com a dependentes o administratives.

Diversitat d'espais d'origen: la immigració

L'any 1959 el Pla d'Estabilització restaurà la confiança en els mecanismes de mercat. Durant els anys seixanta, el creixement del producte industrial arribà als màxims del període franquista, i la mà d'obra a la indústria superà la de l'agricultura. Les transformacions agràries al camp, que comportaren la mecanització, la intensificació i l'adopció de criteris de rendibilitat, integraren l'agricultura al complex industrial i enviaren població agrícola cap a centres urbans. Com explica Clara Parramon, la

distància entre els llocs de sortida i els nous assentaments va comportar, si no una ruptura total, sí una modificació profunda de l'espai de vida habitual de les persones emigrants i una transformació progressiva del territori català.

Els moviments migratoris, incipients en la dècada dels anys cinquanta, importantíssims en la dels seixanta i, encara amb un cert auge fins cap a la meitat de la dècada següent, van tenir un doble flux, ja que, paral·lelament, des de Catalunya s'iniciava un moviment de sortida cap a l'estranger; els membres del qual, amb les seves remeses, contribuïen a equilibrar la balança de pagaments. Un flux estacional, i en sentit contrari, irrompia en el territori català: el turisme.

El creixement de la densitat poblacional a Catalunya entre 1961 i 1976 va ser vertiginós, ja que aquesta densitat es va incrementar en un 43,3%. El factor determinant va ser, com ja hem dit, la immigració. Immigració que era el resultat de les desigualtats i els desequilibris del desenvolupament regional. Catalunya va ser la regió econòmica de l'Estat que absorbí una major proporció de població immigrada que es concentrà a Barcelona i a la seva província. Clara Parramon, en un estudi realitzat sobre la població immigrada a l'Hospitalet de Llobregat procedent d'Andalusia, Extremadura, Aragó, Castella - Lleó i Galícia, constata que en cap d'aquests cinc col·lectius no hi ha predomini masculí, i conclou que el mite de l'home com a pioner en els moviments migratoris no era una idea generalitzable a qualsevol context migratori. Així doncs, el tòpic que imagina que primer emigraren els homes i després les dones és fals.

Les dones que emigraven en solitari ho feien, en alguns casos, anticipant-se a l'emigració familiar. Sovint, darrere la decisió d'emigrar no només hi havia imperatius del medi, sinó també una voluntat de resistència i de transformació en molts àmbits: les condicions del treball rural, determinades formes de la condició matrimo-

Inés Pardina va néixer a Calasanz, Osca, Aragó. “Los veranos me iba al pueblo a ayudar a mis padres y familiares.” Any 1948. Arxiu familiar d’Inés Pardina

nial, o l'accés a la cultura, que en el medi rural era especialment difícil per a les dones. Per a Cristina Borderías, l'emigració també es presenta “como estrategia de movilidad social para sí o para sus familias; o de adquisición de mayor autonomía. Estos proyectos que orientan modalidades de emigración y trayectorias sociales diversas muestran una fuerte capacidad de decisión sobre la propia vida”.

Núria Paricio va néixer a Ojos Negros, Terol. La seva mare, que tenia molt de caràcter i empenya, havia vingut de joveneta, als 14 anys, a

Barcelona a treballar de serventa, però quan va conèixer el seu pare, tornà al poble per casar-s'hi. És d'aquesta experiència d'on agafa la força per convèncer el marit de deixar el poble i portar la família cap a Barcelona, ja que ella volia que la seva filla tingués oportunitats.

Des dels anys setanta, a l'emigració procedent d'altres zones de l'Estat espanyol, s'hi sumà la procedent d'altres continents. Les dones filipines van ser unes de les primeres en arribar i, com les anteriors, van sobreviure realitzant treballs domèstics.

Carmelita Núñez el dia de la seva graduació d'Elementary, a Bohol, Filipines. Tenia 13 anys i era el 1968.
Arxiu familiar de Carmelita Núñez

Carmelita Núñez ens narra les seves expectatives vitals quan era una adolescent a Filipines: "Mi ilusión era seguir estudiando para tener una profesión y ganar más dinero. Yo vine a Barcelona con una filipina, casada con un catalán, era su ilusión que yo estudiara. Ella me pagaba los gastos y yo le ayudaba en las tareas del hogar y me pagaba un bajo sueldo. Primero tenía que aprender el castellano, pero antes de aprender bien el castellano conocí a Joan, el que es mi marido. Sólo llevaba dos años viviendo en Barcelona y me casé. En lugar de graduarme en una sola profesión me gradué en muchas, que tienen por título ama de casa,

Carmen López Cuadrado, la seva mare, el seu pare, germans i un gosset, a Cardona, el 1936. Arxiu familiar de Carmen López Cuadrado

planchadora, cocinera, lavandera, barrendera, madre, esposa, etc. Y sin sueldo."

Per a les dones nascudes al barri l'experiència també va ser diversa.

Com explica l'escriptora Anna Maria Moix, el seu era un barri –el Raval– on tothom es coneixia i on hi havia una gran diversitat de persones: "Era un barrio muy mezclado cultural y económicamente hablando, con una gran mezcla de pensamientos y maneras de ser. Era muy diverso y muy rico, no todo el mundo vivía igual." (Vella Ciutat, 1994).

Des d'una altra perspectiva, Maria Aurèlia Capmany, que també va néixer al districte –els seus avis hi tenien una cistelleria– explicava: "Sempre he tingut la impressió que allunyar-me de Ciutat Vella, del cor de la ciutat, em costava un gran esforç... Tenia la sensació que vivia fora de muralles".

I l'actriu Loles León, del barri de la Barceloneta declarava: "Este barrio te marca mucho. No te lo puedes quitar nunca de encima, siempre está ahí. Tiene una vida muy intensa, yo lo aprendí todo en la calle, es donde más se aprende. Es un barrio-barrio con todos sus ingredientes."

Acabem aquest capítol amb un fragment de l'escriptora d'origen uruguaià, Cristina Peri Rossi, que forma part de la narració "Barcelona, el discret encant de l'ambigüitat".

"Una es construeix la seva pròpia ciutat dins de la gran ciutat, la seva pròpia geografia, el seu propi mapa" i en el mapa de Cristina Peri Rossi, la Rambla ocupa un lloc destacat.

"La història d'una ciutat és la història dels sexes que revela, i el sexe de matrona, el senyorial, el recòndit i possiblement el frustrat de Pedralbes

Plaça de la Mercè. Durant les Festes de la Mercè, la Carme i la resta de dones són les portadores de la Tarasca de Barcelona. La Carme Tomàs viu al barri de la Barceloneta des del 1974, totalment integrada al barri i les seves tradicions. Va fundar l'Associació de geganters, grallers i bestiari del barri l'any 1991.

Arxiu de l'Associació de geganters, grallers i bestiari de la Barceloneta.

tenia el seu oposat al Barri Xino, el segon del món en densitat urbana, després de Calcuta. De la mateixa manera que la circumspècció, la mesura i una mena de frontera de pedra ocultaven els drames familiars de les famílies més augustes (aquestes que viuen des de sempre a la rambla de Catalunya o a la Diagonal) la Barcelona de la Rambla fou exhibicionista, brutal i caricaturesca. Els seus múltiples sexes rebentaven a la cantonada d'Escudellers o al Paral·lel amb el perfum ebri i enverinat de les flors del mal o amb aquesta obscenitat una mica grollera, basta, dels qui es proposen afirmar una diferència que en primer terme va ser angoixa i més tard marginació. De dia, mercat de les flors; de nit, mercat de tots els sexes, de tots els desitjos: la Rambla sintetitzà, en les seves vessants diürna i nocturna, aquesta dialèctica de l'oposat, de l'ambigüitat que caracteritza Barcelona." (*Barcelldones*, Barcelona, Edicions de l'Eixample, 1989).

Xocolatada al carrer,
al barri de la Barceloneta.
Les dones preparaven
les festes, un element més
de cohesió social.
Arxiu familiar
de Paca Quiñonero

Els espais dels treballs

Treball domèstic

“Ara a punt de jubilar-me, tinc 61 anys, ja veig que en la meva pensió no quedarà mai retribuït els temps dedicats a l’educació dels fills, perquè això no compta, i ara la meva pensió quedarà més baixa per falta d’anys cotitzats.” Maria Lluïsa Camprubí Rigau va néixer i ha viscut al barri de Sant Just.

Maria Lluïsa Camprubí donant de menjar al seu fill Carles Giner i Camprubí. Any 1964.
Foto: Sebastià Giner

Maria Mira Barberà amb la seva filla Maria Casas, de tres mesos. “El part va ser a casa, amb una llevadora. La nena va ser prematura i la vam tenir en bosses d’aigua calenta fins que va fer els nou mesos.” Any 1949.
Arxiu familiar de Maria Mira Barberà i Maria Casas Mira

La societat en general s’estructura a partir d’un binomi indestriable: treball de cura, també anomenat domèstic, i treball remunerat. L’un no es quantifica, no se li atorga valor, és invisible. L’altre, just el contrari, es quantifica, té valor i apareix en estadístiques. Amb tot, en els

darrers anys, des que les economistes feministes han incorporat la seva experiència com a dones als estudis, han posat al descobert que el treball de cura crea valor social i econòmic.

Del treball domèstic

Des de la revolució industrial, el treball domèstic, absolutament imprescindible per a la subsistència de la humanitat, va deixar de ser considerat treball. Només van ser considerades com a treball les activitats remunerades. La dicotomia no s’establia en virtut dels tipus de treball, sinó en virtut de a qui anava destinat. Així, tot un conjunt d’activitats que podem englobar amb el genèric de domèstiques —comprar, cuinar, rentar, endreçar, cosir, apedaçar, vetllar per la salut física i emocional de les persones del grup familiar, gestionar la relació del grup amb la societat—, si anaven destinades al consum del grup familiar, no eren considerades treball. En canvi, si es feien per a altres, rebien remuneració i el reconeixement de treball. Tot i que escrivim en passat, en l’actualitat passa exactament el mateix.

A partir de la revolució industrial, les activitats domèstiques van rebre el qualificatiu de “natu-

Carme López, a Piera, banyant el seu fill a la terrassa en un cubell: tot el que tenien per banyera. Arxiu familiar de Carme López Cuadrado

ral". Aquesta "naturalitat", però, s'adscribia a un sexe, el femení, que tenia l'obligatorietat de fer-les. Qualsevol negativa de les dones era una "desviació" de la naturalesa, una aberració, una perversió. S'imposava, doncs, la domesticitat a les dones, i tot un conjunt de discursos van contribuir a fer versemblant aquesta "naturalitat", entre d'altres: el religiós, l'arquitectònic,

l'higienista, el mèdic, el literari ... Crides i més crides, provinents des dels sectors més progressistes fins als més conservadors, intentaren de convèncer les dones que el seu espai era el domèstic i que la seva realització passava únicament pel matrimoni i la maternitat. La realitat, però, per a àmplies capes de la població femenina anà per altres camins.

L'experiència de moltes dones immerses en el treball remunerat ha estat també la de la maternitat, en els dos sentits del terme, el biològic, de crear vida, i en el sentit d'atenció i de cura. De la responsabilitat del treball domèstic i de la reproducció, en una societat amb pocs serveis que alleugerissin la càrrega de les múltiples activitats que aquesta comporta, les dones n'han elaborat estratègies i han creat les seves xarxes de suport per tirar endavant les seves responsabilitats. Àvies, mares, germanes, tietes i veïnes ens són imprescindibles.

Racionament

Tot just acabada la Guerra Civil, el Ministerio de Industria y Comercio establí, el 14 de maig de 1939, amb caràcter provisional, el racionament, que havia de garantir el subministrament d'aliments a la població. La mesura, que tenia caràcter transitori, es perllongà durant més d'una dècada. Es fixaren les racions individuals corresponents a un home adult i, a partir d'aquesta, s'establí una jerarquia en l'alimentació. Les dones en rebien el 80%, i les criatures el 60%. A les persones grans els corresponia la mateixa ració que a les dones adultes. L'escassetat dels productes subministrats no arribava a cobrir les necessitats bàsiques d'alimentació, i provocà l'al·lició del mercat negre. Es van forjar fortunes a gran escala traficant amb primeres matèries, combustible i productes de primera necessitat. La ira popular a Barcelona es concentrà en Ignasi Ramonet, un acaparador que especulava

Txus Franco i Clara Giner
renten la criatura. Any 1997.
Foto: Maria Lluïsa Camprubí.
Arxiu familiar

Carme Rigau Montsalvatge
es va desplaçar a Grenoble,
perquè la seva filla havia
tingut una criatura.
Any 1960.
Foto: Domènec Aguilar.
Arxiu familiar

amb productes de primera necessitat. El seu palau, l'actual palau Robert, a la cruïlla del passeig de Gràcia i la Diagonal, va ser atacat per la guerrilla urbana. Però l'estraperlo, també es practicava a escala domèstica. Les dones grans de les famílies, que aixecaven menys sospites, viatjaven a les rodalies urbanes i sota les àmplies faldilles amagaven, en butxaques interiors, els productes de consum diari més fàcils d'aconseguir en les zones rurals.

A l'escassetat de productes de primera necessitat, s'hi afegí la manca de combustible. Criatures i dones expoliaren les muntanyes properes a la recerca de llenya, per a consum propi o, fent-ne petits farcells, venent-la a la vora dels mercats.

Durant tretze anys l'adquisició d'aliments es va convertir en la preocupació prioritària dels nuclis familiars. Passaren molts anys abans no es van recuperar els nivells de consum i de qualitat de vida assolits durant els anys de la Segona República. L'any 1950, el consum de carn a les ciutats només assolía la meitat de la mitjana del consum en el període 1922-1926, i la població obrera adquiria la meitat de pa que el 1936.

Falange. I servir, servir, servir

Enmig d'aquesta precarietat, el règim, a través de la Sección Femenina de la Falange, intentà que, les dones, de les pedres en fessin pans. Es van organitzar cursos i cursets per ensinistrar-les a fer allò que ja havien hagut d'aprendre per necessitat. En un documental de NODO, apareixien les instructoras de Falange desplaçant-se per la geografia espanyola en minibus, ensenyant les dones dels pobles a parar una taula segons el costum burgès, en què no faltaven les copes, en una societat que no sabia què posar ni a la copa ni al plat.

“Las mujeres nunca descubren nada; les falta, desde luego, el talento creador; reservado por Dios para inteligencias varoniles; nosotras no podemos hacer nada más que interpretar, mejor o peor, lo que los hombres nos dan hecho”, Pilar Primo de Rivera *dixit*. La Sección Femenina, braç femení de Falange, reduïa la missió de les dones a servir; servir a Déu, servir als homes, servir de mare. Tota aquesta servitud calia que es fes de manera generosa, sacrificada i alegre en tot moment.

Els nervis d'anar al mercat

En la dècada dels cinquanta, la despesa alimentària encara era una part important del pressupost familiar; una família obrera hi destinava, aproximadament, el 70% dels seus ingressos. En una revista veïnal de la dècada dels anys setanta, una dona feia aquestes declaracions a peu de parada: “Estic farta de venir a la plaça, en surto nerviosa i cansada!!”

Nervis i cansament produïts en veure els preus dels aliments. Calia fer càlculs i més càlculs per ajustar el nivell d'ingressos i les compres necessàries per alimentar el grup familiar: “Hoy el pescado —comentava una altra dona— ha sido un extra, durante la semana tendré que ponerles verduras y huevos, si no, no me llegará.”

L'alimentació era una despesa que podia ser més o menys flexible, però imprescindible, perquè totes les persones han de menjar; tot i que es podia fer de més i de menys. A més a més de l'alimentació hi havia, hi ha, despeses fixes que no es podien oblidar: rebuts de l'aigua, de la llum, impostos i, en molts casos, la hipoteca. Amb el menjar; tal com dèiem, es podia fer de més i de menys: menjar carn i peix cada dia o restringir-ne el consum; ahora també es podia, i es pot, menjar filet o filet de pobre, només per posar

uns exemples. De vegades, moltes vegades, per fer minvar la despesa econòmica destinada a l'alimentació, seran les dones les que prescindiran de certs aliments, malgrat que altres membres del grup familiar en mengin.

Comprats els aliments segons els diners que administràvem, calia, en la majoria de casos, preparar-los, emmagatzemar-los o bé cuinar-los. Les cuines i els fogons són aquells laboratoris on els aliments es transformen. Per fer-ho, calia tota una sèrie de sabers, de pràctiques, desenvolupades històricament per les dones.

No sobta gens saber que els laboratoris químics van tenir el seu origen en la cuina, i que justament va ser una dona, Maria d'Alexandria, al segle I, qui, intentant entendre la naturalesa i els processos de la vida, combinà la teoria amb l'experimentació utilitzant els mètodes i els utensilis de la cuina domèstica. Les bases teòriques i pràctiques de l'alquímia occidental s'inspiren en els seus escrits, i, 2000 anys després, continuem fent servir el *balneum mariae*, el bany maria, com a tècnica culinària per escalfar lentament substàncies o mantenir-les a una temperatura constant.

Isabel Joaquín, a la cuina amb el seu nét Sergi.
Any 1992.
Arxiu familiar d'Isabel Joaquín Prada

Carmen López, a la cuina de casa seva al carrer Copons del Barri Gòtic.
Arxiu familiar de Carmen López Cuadrado

Sobre el treball domèstic. Desvelar l'evidència

Des de fa alguns anys economistes, historiadores i sociòlogues d'aquí, d'allà i de més enllà, han incorporat l'experiència femenina als seus estudis, i han desvelat la complexitat del treball domèstic que, a banda de la reproducció biològica, comporta, entre d'altres coses, adquirir béns i serveis, proporcionar educació i cura als infants i a les persones del col·lectiu familiar; proporcionar alimentació, neteja i atendre la llar; i un llarg etcètera de gestions entre el grup familiar i la societat.

Merly, Carmelita Núñez,
treballant per hores,
muntant interruptors.
Any 1979.

“Tenía 24 años y ya era madre de una niña de dos años, mientras trabajaba la dejaba en el parvulario.”
Arxiu familiar
de Carmelita Núñez

Afectes, emocions i tot un conjunt d'activitats que tenen com a objectiu satisfer les necessitats humanes i aconseguir el benestar i la qualitat de les persones del grup familiar. Aquesta activitat, el treball familiar domèstic, destinat a cuidar, organitzar, gestionar i produir des de l'espai domèstic, ha estat la part central de la supervivència humana, malgrat que sigui un treball invisible a efectes estadístics, de quantificació d'activitat, de creació de riquesa, com dèiem abans.

La invisibilitat, en paraules d'Antonella Picchio, a més d'ocultar el treball domèstic i qui el realitza, amaga les relacions de producció-reproducció que caracteritzen el sistema capitalista i, amb aquest subterfugi, un problema central del sistema econòmic ha estat analitzat com una qüestió privada i com un problema específicament femení.

El treball domèstic és una activitat complexa que requereix aprenentatge, experiència i esforç físic i mental, i que representa tenir responsabilitat sobre les persones, les condicions ambientals i els mitjans materials de subsistència. Estudis recents quantifiquen l'impacte del treball domèstic en el producte interior brut de l'economia catalana de l'any 2000 en un valor afegit brut de 12,77 bilions de pessetes, quantificació que es traduiria en un augment del 65,9% del producte interior brut català.

Aquest treball invisible ha estat tradicionalment desenvolupat per les dones i, en el 37% de les dones catalanes, aquest treball es combina amb un treball remunerat.

En les estadístiques actuals sobre les dones actives laboralment, s'observa una baixada espectacular a partir dels 30 anys. Són els anys que corresponen a l'època de maternitat, són els anys que corresponen a l'època en què pares i mares es fan grans i necessiten més atencions. La societat actual, el món empresa-

Rosa Cardona, mestressa de la botiga El Ingenio al carrer Rauric, jugant amb el seu fill, Pau. La Rosa va buscar per al seu fill una escola propera a la feina per tenir-lo a prop, veure'l sovint, anar-lo a buscar i portar-lo a la botiga fins que ella plegués i marxessin cap a casa.

Txus Franco dona de mamar a la seva filla Clara. Any 1995.
Foto: Carles Giner

rial i els poders polítics, en no reconèixer el treball domèstic, en no crear els serveis necessaris que possibilitin la compaginació dels dos treballs, dificulten la continuïtat de les dones en el món laboral.

Antonella Picchio insisteix a dir que cal reconèixer les dimensions qualitatives i quantitatives del treball de reproducció, i que cal incloure-ho en les estratègies de política econòmica. Si les polítiques només s'ocupen del treball assalariat, les dones es troben atrapades en el dilema entre

igualtat i protecció: o bé han d'ocultar el treball de reproducció per ser iguals als homes en el lloc de treball, o bé han de tenir-lo en compte i exigir protecció. Les dones han fet una sistemàtica demanda exigint la vinculació funcional entre treball assalariat i treball domèstic.

El moviment feminista ha posat al descobert com de velles i obsoletes eren les eines conceptuais i ha fet evident la ruptura entre el pensar tradicional i l'experiència de viure, amb una recerca apassionada de categories de comprensió.

L'espai domèstic

Alba Carretero explica la distribució de casa seva: "A casa teníem tres habitacions. La més gran, la dels pares. La més petita, la del Pep, el meu germà. I la mitjana la de la Mercè, la meva germana, i la meva. Això què vol dir?; que estudiàvem al menjador, encara que de vegades estava engegada la tele o la ràdio. Al menjador de casa els pares s'hi feia molta vida. Després ens van posar una taula a l'habitació, però si el que havíem de fer ho permetia, anàvem al menjador per estar amb tothom."

Alba Carretero al menjador de casa seva l'estiu de 1989.
Foto: Arxiu familiar d'Alba Carretero

Anys abans, la Isabel estudiava al balcó de casa. Als carrers estrets, el sol passava per una esclota i s'havia d'aprofitar. Balcons i terrats eren els espais privilegiats de Ciutat Vella. Ambdós eren l'extensió de l'espai domèstic, el respir d'uns habitatges de reduïdes dimensions. Els balcons eren per a ús del nucli familiar; en molts casos decorats amb plantes, reducte d'aquella natura

que feia molts anys s'havia deixat enrere, ara domesticada en un petit test. En canvi, els terrats tenien un ús col·lectiu. Els terrats de Ciutat Vella eren espais de trobades, de relació, de relax de dones, per sobre —i mai més ben dit— del control masculí, per sobre de les restriccions que s'imposava al trànsit lliure de les dones pels carrers, un trànsit que només era socialment admès si es feia per activitats laborals remunerades o per aquells desplaçaments vinculats a les realitzacions de la vida quotidiana.

Hi ha d'altres descripcions d'espais domèstics. Una altra de reveladora és la que fa Elsa Plaza de la seva casa de Buenos Aires, ciutat on va néixer als anys cinquanta: "Recuerdo una casa donde todos los vecinos compartían un patio con cuerdas para tender la ropa y dos picas, una para la colada y otra para los platos. Compartíamos también un váter y la ducha... Mi madre dejó de trabajar en la fábrica cuando se casó para dedicarse a la casa y a hacer trabajos como coser cuellos de camisas o acabar blusas en casa, mal pagados y que completaban el sueldo de mi padre."

Elsa Plaza emigrà a Barcelona, després de passar per París: "Cuando llegué me fui a vivir al distrito V, barrio al que fuimos a vivir con mi compañero, porque los alquileres eran lo más barato que podía encontrarse en el mercado... El deterioro del barrio era muy notorio: se amontonaba basura en las esquinas... El baño por lo general lo habían hecho los mismos inquilinos, partiendo el balcón y utilizando este espacio para ello. Nosotros teníamos el brazo de la ducha que daba justo sobre el váter. El piso creo que hacía en total 45 m, tabicados en una alcoba, un comedor y una habitación trastero, más un balcón desde donde espiábamos la vida de los vecinos de enfrente... En pisos semejantes al nuestro vivían familias compuestas por 3, 4, o más hijos... Había gente que trabajaba allí mismo, cosiendo por ejemplo."

Isabel Prades estudiant al balcó al pis del barri del Raval.

Arxiu familiar d'Isabel i Margarita Prades

Els terrats de Ciutat Vella acollien una part de vida.

Foto: Sebastià Giner.

Arxiu familiar de M. Lluïsa Camprubí

Isabel i Margarita Prades aprenent a cosir al costat de la seva mare que, durant molts anys, va treballar fent vestits de nines i arreglant roba per a una botiga. Arxiu familiar d'Isabel i Margarita Prades

L'habitatge de les classes populars ha tingut diverses funcions. La residencial no era l'exclusiva. En moltes ocasions també acollia activitats remunerades. Com veiem a la fotografia de la Isabel i la Margarita, en l'espai domèstic les mares ensinistraven, educaven les seves criatures i, si calia, les amigues de les filles. És un aprenentatge que es realitzava de generació en generació i que després podria ser desenvolupat com a mitjà per guanyar-se la vida en una societat que limitava l'accés de les dones a la formació i al desenvolupament de certes professions.

Tal com dèiem al principi, una de les característiques del treball domèstic no és el tipus de feina, cosir o ensenyar, ja que ambdues activitats poden correspondre a dues professions, modis-

ta o mestre. Però si el fruit d'aquesta activitat va destinat a les persones del grup familiar no té valor social, no és remunerat.

Maria Datzira Cervera es va casar als disset anys i aviat es va separar. Va emigrar a França en situació d'emigrant il·legal perquè el seu exmarit no li va voler signar el permís per poder obtenir el passaport. Amb tot, travessà la frontera i s'instal·là a Ausege, on va fer de minyona i cobrà poc per la seva condició d'il·legal. Cansada, retornà a Catalunya, es va fer el passaport i va tornar a emigrar a França, aquesta vegada legalment i per treballar en un balneari, fent de cambrera. "El franquisme i la postguerra van ser molt dolents." L'any seixanta tornà a Barcelona i es posà de rellogada en una casa. Continuà treballant fent feines i després va

Maria Datzira al restaurant que va muntar amb unes amigues. “Quatre amigues decidides i segures de les nostres capacitats en el treball vam lluitar per poder inaugurar el restaurant Porto Luz.” Any 1986.

Foto arxiu familiar

fer de cuinera. Va ser aleshores que conegué l'amo d'un bar del carrer del Carme. Es van casar, ambdós, com a estratègia per subsistir: “Ell necessitava companyia i jo algú que em solucionés una mica la vida econòmicament. Vam compartir la vida, la feina i els calers.”

A Ciutat Vella, es construïren esplèndids palaus i cases. Deixant de banda els palaus gòtics de la Barcelona medieval, dels carrers Lledó, Montcada, i els del carrer Ample, al segle XVII, fou a Ciutat Vella on es construïren els primers habitatges per a la burgesia, des de mitjan segle XIX. Al carrer Cervantes i rodalia, als carrers Nou de la Rambla, Carme, Ferran, Princesa i molts d'altres de la zona, hi sorgí un model d'habitatge que estructurava l'espai amb una clara divisió entre l'espai públic i el “privat”. El primer, a tocar de la façana principal, el segon, alineat amb la façana interior. A la part del carrer, els espais de rebre, espais de representació familiar i el despatx, no cal dir de qui. Dolors Monserdà va fer una magnífica descripció literària de la saleta de rebre en un dels seus contes publicats a *Del Món*. Aquesta divisió de l'espai domèstic atribuïa pertinença

sexual, reflex de la divisió sexual que la societat burgesa imposava a dones i homes.

Aquest retrat literari que us presentem ha estat escrit per una de les dones que va participar en el procés d'elaboració d'aquest llibre.

“Antònia (1902-1989)

Per diferents raons, la Joana i la Lluïsa vivien en el barri del Raval, molt a prop l'una de l'altra.

L'una hi vivia perquè era el nucli d'un barri vell, habitat des de sempre per gent obrera; la majoria eren emigrants que treballaven com estibadors al port o a les fàbriques i magatzems situats al llarg del Morrot fins a Can Tunis.

L'altra s'hi estava perquè era el barri portuari i per tant el lloc ideal per als bordells i la picaresca.

La relació familiar era bona i com la Lluïsa no tenia fills, durant un temps es va fer càrrec de l'Antònia, la filla gran de la Joana. La família era una cosa i la moral una altra, per això els pares de l'Antònia, per evitar que assimilés els hàbits llicenciosos que l'envoltaven, l'inculcaren uns valors morals tan forts que abastaren fins els seus descendents.

L'Antònia es casà molt jove; tingué fills i suportà la guerra amb penes i fatigues com tothom.

Aparentment la lluita familiar contra el vici i el pecat havia estat un èxit, però dissortadament, tan sols va ser un miratge temporal.

Al cap d'uns anys, durant l'època de racionament, entrà en escena un gendre que, poc avesat a la lluita entre el bé i el mal, s'endinsà en un laberint sense tornada.

De fet hi havia una sortida, desaparèixer del mapa i començar una nova vida en un altre indret.

Maria Mira Barberà al balcó de casa, al carrer d'en Robador. Any 1982.

La família, amb l'Antònia com a cap de casa, quedà emprisonada al si de l'ambient moralista de postguerra.

Es replegaren dins el món dels records; els morts eren el model per als vius, i les pautes morals, després de tres generacions, seguien tan vigents com la llei romana.

Des d'aleshores les dones de la família retingueren els marits per si de cas... ; la solitud de les dones i les prostitutes del carrer els contaminava.

Els amics i els companys de treball també s'ho pensaven dos cops per anar a visitar-les. La relació amb l'exterior restava condicionada a callar o bé dissimular pel que feia al lloc on tenien la seva llar.

Per sort els temps han canviat i el passat del Raval ja és història, pels estranys la vida del Raval està assumida i respectada. Tot i així dins del barri encara hi ha qui parla de fronteres.

Cal esperar que el temps les acabi enderrocant."

Treball remunerat

Catalunya inicià el procés d'industrialització seguint la pauta dels països tecnològicament més avançats que l'havien precedit. El primer sector que es mecanitzà va ser el tèxtil, hegemònic durant tot el segle XIX i una gran part del segle XX.

Maria Martínez, el seu marit i filla al taller-fusteria. Maria Martínez treballava als matins en una fàbrica de mocadors, i a la tarda al taller familiar, on feia de tot. Arxiu familiar de Maria Martínez

En el tèxtil, la mà d'obra femenina va ser predominant en la pràctica totalitat dels sectors. A Barcelona, l'any 1905, de 156.000 persones amb treball regular i reconegut, 120.000 treballaven en el tèxtil, i d'aquestes, 81.000 eren dones. En proporcions similars, el mateix passa a Manresa, Sabadell, Terrassa, Reus...

La industrialització a Catalunya es va fer comptant amb la mà d'obra femenina, indispensable per endegar el procés de mecanització del país. Joan Güell, propietari de la fàbrica Vapor Vell, manifestava ja el 1846 que a la seva fàbrica

hi treballaven 257 persones de les quals "38 homes, 25 muchachos, 145 mujeres, 49 muchachas". Així doncs, no hi va haver expulsió d'homes dels llocs de treball industrial substituïts per les dones, sinó que, des del moment que amb el vapor es posà rumb a la mecanització del tèxtil, les dones van formar part de l'engranatge productiu més avançat pel que feia a la tecnologia.

Els empresaris reservaren amplíssims sectors productius per a les dones i els pagaren baixos jornals, la qual cosa els va permetre recupear les inversions inicials i incrementar els beneficis, i això, repetim-ho, des dels inicis de la revolució industrial. La segregació dels treballs per sexes va ser i és el mecanisme primari que en la societat capitalista manté la superioritat dels homes envers les dones, perquè imposa salaris més baixos per a les dones en el mercat de treball.

Les condicions de treball a principis de segle XX consistien en llargues jornades laborals, diürnes o nocturnes, que oscil·laven entre les 12 i les 14 hores, de les quals no quedaren excloses ni les nenes ni els nens, cap garantia de continuïtat després del part i minsos jornals que no arribaven per a la subsistència. A les fàbriques de teixits i filats i de gènere de punt, la diferència salarial entre homes i dones oscil·lava entre el 30 i el 50%.

Amb tot, les pitjors condicions de treball eren les del treball a domicili sense cap normativa ni control.

Servir a casa d'algú comportava no pagar manutenció, tenir casa on dormir i, en els millors dels casos, cobrar una remuneració en diners o bé en espècie. El treball domèstic estava fora de tota reglamentació i control. No n'hi ha xifres ni exactes ni aproximatives, però és una alternativa de subsistència, tant per a les

Isabel Joaquín i el seu marit Marçal Mata a la seva botiga Lider Ràdio. Moltes dones van treballar en negocis familiars, sense estar donades d'alta de la Seguretat Social ni tenir cap jornal.
Arxiu familiar d'Isabel Joaquín

dones immigrades com per a les dones amb pocs recursos de la mateixa ciutat. Amb tot, el servei domèstic era una activitat transitòria. Algunes d'elles, després d'haver treballat uns anys van passar a fàbriques i tallers, on el jornal era superior, o bé, van treballar en el propi domicili, especialment les dones que o no podien accedir a les fàbriques, o bé les havien d'abandonar ja fos a causa de l'atur de la producció, és a dir, del seu tancament, o per responsabilitats familiars

Carmen López Cuadrado va començar a treballar als 14 anys cuidant les criatures i ajudant a la cuina a casa d'un procurador dels tribunals. Com a salari rebia menjar, habitació i uniforme. Ni una sola moneda, i el menjar racionat. Dos anys després va treballar de minyona per a un concertista de piano. "Cobrava un petit salari amb el qual havia d'ajudar la meua mare i els meus germans. D'aquest senyor haig de destacar, a més d'un tracte amigable cap a mi, que vaig tenir la sort de poder conèixer tota classe de música clàssica i assistir a concerts." Posteriorment, cercà altres treballs "per anar

millorant", i va treballar en un laboratori farmacèutic i també en una indústria de plàstics.

L'any 1949 Carmen López Cuadrado es va casar i va anar a viure a Piera, on van néixer les seves criatures. Allà van obrir una botiga de rellotgeria i bijuteria. "El meu marit es dedicava a la reparació de rellotges i jo a atendre la botiga, a la clientela, a la casa i a tota la família. En vaig passar per tots els colors, però va dominar més el negre que el blanc, encara que al meu interior sempre hi havia la força del verd, l'esperança."

L'any 1970 per tal que els seus fills poguessin estudiar es van traslladar a Barcelona i ella treballà de portera en una finca fins que aquesta va ser expropiada per l'Ajuntament, i entrà a treballar en una empresa de neteja.

Inés Pardina va treballar durant molts anys de perruquera a domicili, feina que combinava els estius amb la de cuidar criatures. El 1960 va poder muntar la seva pròpia perruqueria a Calafell per fer la temporada d'estiu.
Arxiu familiar d'Inés Pardina

Carme López declarava: “Quizá de haber sido hombre hubiera tenido otras posibilidades.” I explicava com la societat estigmatitza les treballadores de neteja, en fer-ne una valoració negativa. La frase “de haber sido hombre hubiera tenido otras posibilidades” evidencia les restriccions que patien les dones per accedir al mercat laboral en igualtat de condicions amb els homes. Les condicions de treball en aquest sector, pel que fa al salari, eren i són precàries; es paga poc més que el salari mínim interprofessional.

Des de l'any 1977 s'afilià al sindicat UGT on va ser delegada sindical, participà en la negociació de convenis i participà, a més, en diverses vagues per tal de millorar les condicions de treball. Posteriorment ha col·laborat amb la Federació de Jubilats i Pensionistes de Catalunya i, actualment, amb el Casal de la Gent Gran del Pati Llimona.

Una dona més jove, Maria Casas Mira, nascuda l'any 1949, va aprendre l'ofici de brodar a casa amb la seva mare, i als quinze anys entrà a treballar en el mateix taller que ella. “En aquella època els tallers de brodats podien tenir entre vint i trenta dones treballant a ple rendiment. L'horari de treball era de les vuit a dos quarts de dues, i de dos quarts de quatre a les set, però era usual plegar a les nou, i endur-se feina a casa en les temporades més fortes.”

La Maria hagués volgut ser dibuixant però “ni el criteri de la família ni els consells de les mestres” li ho van permetre. En aquella època es pensava que els oficis eren per als pobres, que les escoles d'art eren uns llocs perillosos per a la moral, i que els treballs liberals no tenien futur. La manca de formació, a causa dels prejudicis de l'època, frustraren el desig professional de la Maria.

Carme López quan era dirigent d'UGT i membre de la comissió negociadora del conveni dels treballadors i treballadores de la neteja.
Foto: Carles Montañés

Maite Roca amb algunes companyes de classe i la “senyoreta” Rosa, a l’Acadèmia de la Barceloneta, on va estudiar el curs elemental. Actualment la Maite porta el projecte de La Llar de l’Avi de l’Associació de Veïns i Comerciants del Carrer de la Cera, que organitza actes, festes i activitats per als avis i per al barri. Arxiu familiar de Maite Roca i Riba

L’Antònia Vilàs ha treballat tota la vida al negoci familiar, una botiga de roba infantil i de roba de talles grans a la Barceloneta. La relació amb el mar i l’interès de la seva pròpia mare per la poesia la van portar, de manera autodidacta, a compondre les seves primeres poesies i a convertir-se en una de les poques dones destacades en el món de l’havanera.

La manca de formació va fer que, a més de la frustració que comportava, les trajectòries laborals i les opcions per a les dones fossin migrades, i que s’ocupessin en treballs poc remunerats. D’altra banda, en el cas de famílies amb pocs recursos econòmics, si s’havia de prioritzar la formació d’alguna de les criatures, s’acostumaven a prioritzar la dels nens.

Aquest va ser el cas de Pepa Ramon: “Només al meu germà —que ocupa el quart lloc entre els germans pel que fa a l’edat— li van pagar la carrera; una carrera que mai ha exercit; i això que només ell no va contribuir pràcticament gens a l’economia familiar; i no ho va fer solament per raó de sexe.”

El dret a l’educació, a la formació i a la professionalització de les dones ha estat una llarga reivindicació ja des del segle XIX. Els obstacles han estat persistents: limitació del dret als estudis universitaris, prohibició en l’accés als col·legis professionals i un simbòlic que conti-

nua recloent les dones en l'àmbit de la domesticitat, amb la paradoxa que, en molts casos, la subsistència en l'espai domèstic no és possible si no hi ha un jornal femení.

Tot i tenir formació i desenvolupar treballs que requereixen habilitats i coneixements, els jornals de les dones són inferiors als dels homes, ja que els oficis desenvolupats per elles o els sectors on predomina la mà d'obra femenina tenen una qualificació inferior.

Tal com explica Maribel Mayordomo Rico al seu excel·lent estudi *Dones, treballs i economia laboral*, les feines que desenvolupen les dones s'etiqueten de poc qualificades malgrat requerir una qualificació considerable i, fins i tot, comparable a la de moltes ocupacions masculines. "La noció de qualificació té molt a veure amb el sexe de la treballadora o treballa-

dor... al llarg de la història, la tipificació sexual de les categories professionals ha estat molt vinculada al control dels processos de formació i aprenentatge d'empreses o d'associacions d'obres (homes) i a l'exclusió de les dones."

"Hi ha evidència —diu també Maribel Mayordomo Rico— que el salari d'una ocupació tendeix a elevar-se com més homes hi entren a la plantilla, i a reduir-se si això passa amb dones."

És el sexe de qui desenvolupa un treball, més que no pas el contingut del mateix, el que tipifica un lloc com a qualificat o no qualificat.

"Mi madre era una gran lectora —explica Elsa Plaza— a pesar de que su instrucción se acabó a los nueve años, cuando abandonó la escuela para empezar a trabajar (servía en casas y lavaba ropa hasta que pudo ir a la fábrica)."

La Maria Oliver treballant de cuinera en un geriàtric, la seva última feina remunerada. Any 1999. Arxiu familiar de Maria Oliver

Roser Miró i Escolà, al seu lloc de treball a la llibreria-papereria Casa Feyto al carrer Pelai 6. Any 1953. Arxiu familiar de Roser Miró i Escolà

Aquestes línies resumeixen els recorreguts laborals de moltes dones. Servir o rentar roba era, i és, en la majoria de casos, el primer nivell per a aconseguir una feina remunerada, una feina, d'altra banda, sense cap reglamentació, sense cap reconeixement, sense cap dret. Anar a la fàbrica suposà per a moltes dones una millora en les seves condicions laborals, ja que implicava una reglamentació horària, unes pagues prefixades i uns certs drets laborals.

Limitacions a l'accés al treball remunerat

Les dictadures europees des de la dècada dels anys quaranta del segle passat van prendre diverses mesures de repressió contra les dones. La maternitat va ser considerada una

obligació envers l'estat. Per la seva banda, aquest controlava el cos de les dones i la seva capacitat reproductora, a través de la prohibició de l'avortament i de la legalització de qual·sevol mètode anticonceptiu, i limità el treball remunerat de les dones casades. La Itàlia de Mussolini, la França de Vichy i l'Espanya de Franco elaboraren reglaments i lleis restrictives per a l'accés de les dones casades a la independència econòmica; però les necessitats de mà d'obra en diversos sectors de producció van fer que el compliment d'aquestes disposicions no fos total.

El franquisme tornà a situar les dones en un paper de submissió davant l'home a partir de la reinstauració del Codi Civil de 1889, que establia que "el primer deber de la mujer casada es

Rosa Ubiñana treballà, durant 32 anys, en els laboratoris Cinefoto i Fotofilms. “Era un trabajo que hacía muy a gusto.” Any 1954. Arxiu familiar de Rosa Ubiñana

el de la obediència al marido”. I “el marido” tenia tots els poders, la pàtria potestat sobre les filles i fills i també la facultat de fixar el domicili conjugal. A partir del Fuero de los Españoles de 1945, s’insistia que la família era una “institució natural” i es feia una aferrissada defensa de la família estable i patriarcal; a la “reina del hogar” se la destinava a “la producció de ciudadanos que más adelante serán consumidores, soldados y defensores de la patria”.

El Fuero del Trabajo de 1938 estipulava que “el estado liberará a la mujer casada del taller y la fábrica”, norma que s’aplicà rigorosament en les empreses estatals i paraestatals. Diverses professions van tancar l’accés a les dones: advocats de l’estat, agents de canvi i borsa, metges del cos facultatiu de presons, tècnics de duanes, inspectors tècnics de treball, fiscals, jutges, magistrats, i també van ser excloses de les oposicions al cos diplomàtic, al cos de registradors de la propietat i al de notaris.

Concepció Regañó a la porta de casa seva, quan vivia a Horta. Arxiu familiar Concepció Regañó.

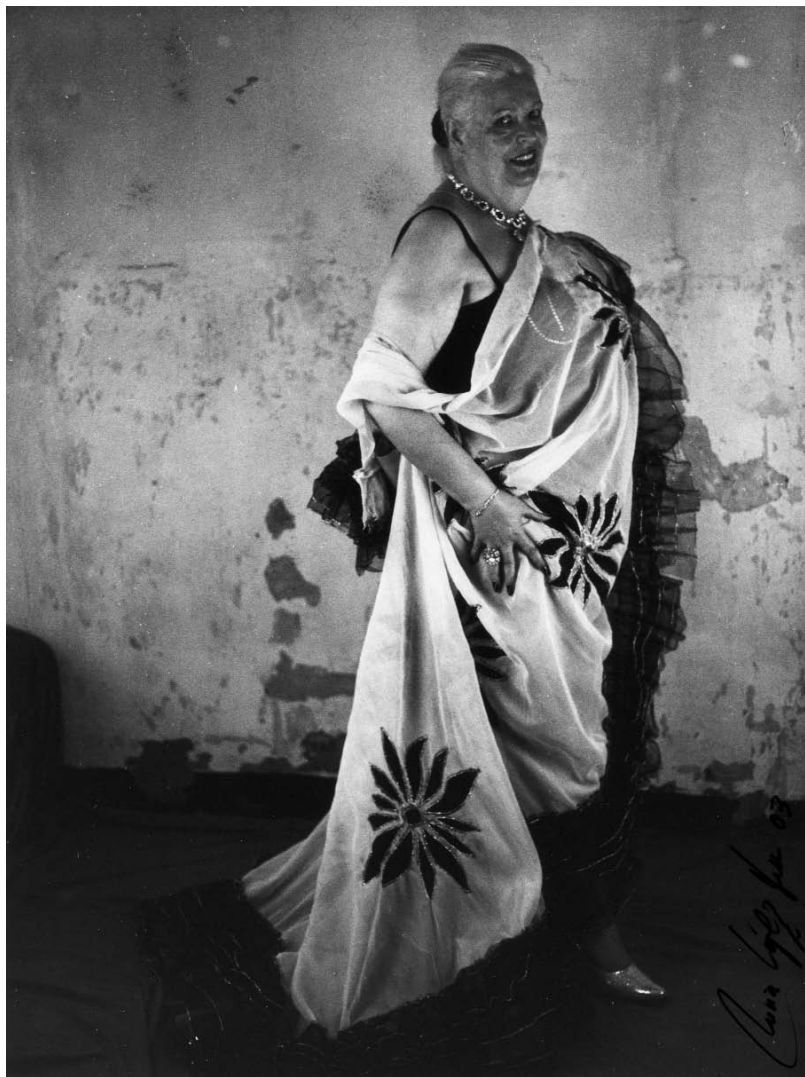
Amb tot, però, el treball de les dones continuà essent necessari per a la subsistència dels grups familiars de les classes populars.

Maria Carmen Pareja treballà en un laboratori fotogràfic, situat al carrer Buenos Aires de

Mari Carmen Pareja al seu lloc de treball al laboratori fotogràfic. Any 1957. Arxiu familiar de Mari Carmen Pareja

Barcelona. Anava a la feina amb el tramvia 64. A la fotografia, la veiem “mirando las hojas de lo que encuadernábamos, estaba leyendo, siempre me ha gustado leer”. La Maria Carmen també ens diu: “Del laboratorio salí para casarme. Porque ya después no te querían para trabajar. Yo hubiera seguido trabajando, pero eran las normas de antes. El único trabajo hubiera sido fregando. De todos modos mi marido dijo que casada a mi casa. Era y sigue siendo muy machista. El día que me casé me dieron una

Concepció Regañó, va ser expulsada del treball remunerat en casar-se. Anys després, s'ha dedicat al món del teatre i el cant, com a vedet còmica. Ha actuat, entre d'altres, a La Bodega Bohèmia, i també en diversos programes de televisió.

Foto: Núria López Torres.

dote grande... pero yo hubiera seguido trabajando, me gustaba lo que hacíamos."

L'expulsió de les dones del món laboral reglamentat no va ser un fet puntual. Es perllongà durant molts anys. Concepció Regañó ens ho explica: "Fins als 13 anys vaig viure en un internat. Quan en vaig sortir em vaig posar a treballar als matins en una drogueria d'Horta. A les tardes feia càlcul mental, i a la nit acabava el batxillerat. Dels 13 als 19 vaig treballar fins al moment de casar-me, moment en què, pel fet de fer-ho, vaig ser acomiadada de la feina."

En alguns sectors, com en el tèxtil, en què la mà d'obra femenina era majoritària, aplicar la norma d'expulsió suposava pràcticament la paralització del sector. L'expulsió de les dones casades del treball remunerat reglat en alguns sectors es va perllongar fins a finals de la dècada dels anys seixanta del segle XX.

Aquestes dones expulsades del treball remunerat reglat, en haver cotitzat pocs anys, en l'actualitat reben unes pensions mínimes que afecten les seves condicions de vida que, sovint, per això mateix són precàries.

Treball femení *versus* necessitats familiars

El treball femení manté, en molts casos, una estreta correlació amb les necessitats econòmiques de les llars i amb els vincles familiars. Maria Lluïsa Camprubí ens ho explica tot seguit.

a treballar de mestra de Formació Professional de la branca sanitària a l'IES Les Vinyes de Santa Coloma de Gramenet, i l'any següent vaig aprovar les oposicions i varen donar-me la plaça en el mateix institut, en el qual ara estic... L'any 1992, en Sebastià em deixà i començà, altre

Maria Lluïsa Camprubí amb d'altres companyes infermeres. Any 1963. Arxiu familiar de Maria Lluïsa Camprubí

Va estudiar ATS, i combinà els estudis amb el treball a l'Hospital de Sant Pau i en una consulta privada. L'any 1963 es va casar amb el Sebastià i va tenir quatre criatures. "Quan els quatre eren petits, decidírem —amb el marit— que jo em quedaria a casa i que només aniria a donar injeccions a domicili, fins que el 1980, quan el fill petit ja tenia 7 anys, vaig entrar

cop, un temps difícil." La Maria Lluïsa Camprubí continua amb aquelles paraules amb què iniciàvem el capítol anterior: "Ara a punt de jubilar-me, tinc 61 anys, ja veig que en la meua pensió no hi quedarà mai retribuïts els temps dedicats a l'educació dels fills, perquè això no compta, i ara quedarà més baixa per falta d'anys cotitzats."

Joaquina Oviedo
amb el marit, amb qui va
aprendre l'ofici de sastressa.
Arxiu familiar
de Joaquina Oviedo

La vinculació del treball de les dones amb les necessitats familiars també va repercutir en l'experiència laboral de Joaquina Oviedo: "Aprendí el oficio de sastra y en unos meses invertimos en la compra (a plazos evidentemente) de una máquina de coser y empecé a trabajar en mi propia casa para una empresa de gabardinas y comandos. De esta manera, yo podía aportar un salario como mi marido pero, a la vez, podía estar cuando mis hijos llegaban del colegio. Mi hermana también dejó su empleo de asistenta y colaboraba conmigo en la costura y en el cuidado de la casa."

"Ens dediquem a aquesta feina per diners"

Aquesta és la frase que sintetitza una entrevista amb Blanca Fernández, treballadora sexual des de fa 25 anys a Barcelona, publicada a la revista *Nova Ciutat Vella* el maig del 2004, amb el títol de "Ni víctimes ni esclaves" Blanca Fernández diu: "Ens dediquem a aquesta feina per diners, no perquè ens agradi. A un paleta tampoc no li agrada estar-se dotze hores diàries enganxant maons. Doncs, per a nosaltres tampoc no és cap alegria, però és la nostra feina i l'hem de viure com a tal."

Blanca Fernández va néixer a Santander el 1953 i va viure uns anys a Sant Sebastià treballant com a cambrera. Posteriorment va venir a Barcelona a la recerca d'una feina que li permetés mantenir un fill de sis anys. Treballava en un forn, al barri de Sant Andreu, però el jornal de 27.000 pessetes no li donava per subsistir. Necessitava més diners. "El meu primer treball va ser en un bar del carrer Robadors. Érem quaranta dones." I combinava aquest treball amb la neteja d'hotels i cases particulars. Anys més tard, va entrar en contacte amb el Centre d'Atenció a la Dona i va començar a col·laborar com a agent de salut amb algunes ginecòlogues per tal d'acostar altres companyes al centres sanitaris. Amb motiu dels Jocs Olímpics de Barcelona, "ens vam unir algunes noies, amb el suport d'un orde religiós i la col·laboració dels serveis socials, el Defensor del Poble, els mitjans de comunicació i fullets que nosaltres mateixes fèiem, imprimíem

i repartíem de propaganda, i vam fer una gran moguda per tal d'evitar "l'escombrada" de treballadores sexuals que es volia fer en aquells dies." La Blanca Fernández continua: "Un ampli sector de la societat opina que la prostitució és necessària; però després ho veuen com una cosa terrible. No sabem per què per un costat diuen que som necessàries, i per l'altre trepitgen els nostres drets humans, socials, polítics...tot és una contradicció!!"

D'altres dones, com la Margarita, la Cori, la Pepa s'han dedicat al treball sexual com una estratègia per subsistir i poder fer-se càrrec de les seves responsabilitats familiars, davant els baixos jornals als quals podien aspirar en professions no tan estigmatitzades.

Rosa Gil Garcia, propietària del restaurant Casa Leopoldo, ens parla de les relacions que es vivien al barri i, en concret, de les que es mante-

Carme Castells a la
Bodegueta del carrer
Palma de Sant Just.
Arxiu familiar de Carme
Castells

nien amb les treballadores sexuals: "Eren unes veïnes més. Hi havia codis de conducta i de respecte entre els veïns del barri i les prostitutes."

La Rosa ens parla d'altres dones que treballaven al barri, a casa seva, dones que havien après oficis i es guanyaven bé la vida: planxadores, cosidores, modistes i perruqueres. D'altres, les *pieceras*, treballaven a casa a compte d'una empresa que els donava peces de roba per cosir. En arribar el *prêt-à-porter*, les modistes que treballaven a domicili van passar a treballar a les fàbriques amb un horari i un sou fixos. I també hi havia moltes dones que treballaven a domicili, ensobrant, embolicant caramels i un llarguíssim etcètera.

L'experiència de Rosa Gil va ser una altra. La família tenia el restaurant i les dones eren a la cuina. Ella, també. Però, com que sabia idiomes, quan apareixien clients estrangers la feien sortir de la cuina i atendre'ls, fins que els va dir que no volia tornar a la cuina i que volia estar a dalt. Als anys setanta, se'n va anar a Anglaterra, i va estar-hi dos anys, primer treballant de cambrera "allà sí que vaig viure l'experiència de ser emigrant!!", i després va trobar feina cuidant criatures. En tornar, i després de diversos oficis que va abandonar quan es va casar, s'incorporà de ple al restaurant i el tirà endavant amb la seva mare Rosa i la seva tieta Alcía a partir de 1990.

Una experiència similar és la de la Carme que des de fa anys porta la Bodegueta, després d'haver-la portat durant molts anys la seva mare Maria. És, encara, un espai de trobada al barri. Arran d'això, la Carme ha tingut un protagonisme destacat en la vida social i reivindicativa del barri.

El mateix any 1990, Àngels Grases va cobrar l'atur i va voler invertir els diners que havia cobrat. Posà en marxa la llibreria Pròleg, al carrer de la Dagueria número 13. Àngels Grases va fundar la llibreria a l'escalf de la Fira Internacional del Llibre Feminista, que s'havia celebrat a Barcelona pocs mesos abans.

Érem a finals del segle XX, i per llogar el local, on actualment hi ha la llibreria, al carrer de la Dagueria número 13 va haver de presentar "un informe moral del capellà", que demostrés que era una persona "decent i com cal"!! El local havia estat unes cavallerisses i també la casa d'un sabater artesà. La idea de muntar la llibreria era aconseguir un espai de dones i per a dones, organitzat en dos nivells. Al primer hi posaria els llibres i també una sala d'exposicions, i la part alta seria una sala on es fan debats, tallers, presentacions de llibres... Pròleg, a més d'un espai cultural, s'ha convertit en un espai de trobada, d'intercanvi, de debat... Un enclavament femení en el districte de Ciutat Vella.

Rosa Gil Garcia i la seva mare al restaurant Casa Leopoldo al carrer Sant Rafael. Any 2004.
Foto: Elisenda Belenguer

Àngels Grases a la seva
llibreria de dones Pròleg.
Arxiu d'Àngels Grases
Mullerachs

Espai polític

Els carrers s'omplen de dones

Ciutat Vella concentra molta història, en els seus carrers. Una història amb un protagonisme femení a voltes poc conegut, a voltes poc reconegut.

Ja a l'etapa medieval, els carrers de Barcelona, l'actual districte de Ciutat Vella, van ser ocupats per dones que demanaven la rebaixa del preu de les subsistències, com ara en "l'avalot del peix", o en "l'avalot de la carn". Més tard, en el segle XVIII, també hi va haver un episodi d'aquest tipus, recollit en cròniques i memòries: els Rebomboris del Pa.

Des de la industrialització, i amb més presència des de principis del segle XX, novament les dones ocuparen carrers i places per demanar salaris dignes i la rebaixa del preu de les subsistències. Els vint primers anys d'aquell segle les reivindicacions laborals i socials es completaren amb moviments antibel·licistes impulsats per aquelles dones —i també homes— que estaven en contra de l'obligatorietat de la incorporació a files de joves sense recursos. Al moviment antibel·licista s'hi sumà un nou element en el panorama polític: l'oposició de les dones a la violència, que les impulsà a sortir al carrer quan una treballadora va morir assassinada.

Un cert desordre de sexes

En el tombant dels segles XIX i XX, les dones van crear els seus propis espais de difusió a través de revistes. Des de les seves planes van contribuir a impulsar el debat sobre els seus drets a l'educació, a l'exercici d'una professió i a la igualtat en els altres drets, especialment el dret de vot com a reconeixement de plena ciutadania. Des de *El Productor*, *Feminal* i *La mujer y la higiene*, revistes de principis de segle XX, i, més endavant, amb *Mujeres Libres*

i *Companya*, només per posar-ne uns exemples, qüestionaren el model de feminitat que s'intentava imposar a les dones, i en què es preveia una única opció vital: la maternitat dins el matrimoni.

Dels espais en paper cuixé, van passar a ocupar espais físics no dissenyats per a elles. Ens referim a la universitat.

La universitat, en el darrer terç del segle XIX, patí un cert desordre de sexes. Des de la creació dels estudis universitaris al segle XIII, les dones n'havien estat excloses. La universitat era un espai creat per homes i adreçat exclusivament als homes, fins que, en la dècada dels anys setanta del segle XIX, Helena Masseras, de Vilaseca, Dolors Aleu, de Barcelona i Martina Castells, de Lleida, s'atreverien a trencar l'exclusivitat masculina de les aules de la Universitat de Barcelona.

Les tres van fer la carrera de medicina a la Universitat de Barcelona, malgrat l'oposició de gran part del gremi que els pronosticava que no servirien per a l'exercici de la medicina i encara menys per a la cirurgia, tot recomanant-los que se'n tornessin a casa a sargir i fregar. Però, a més de finalitzar els estudis, Dolors Aleu i Riera aconseguí el grau de doctora i exercí la medicina a Barcelona fins al 1913, any en què va morir.

Amb tot, el lliure accés de les dones a la universitat no s'aconseguí fins a l'any 1910.

Però, una cosa era tenir formació, ser llicenciada o doctora, i una altra, molt diferent, el reconeixement per a exercir la professió. Un dels àmbits més resistents a permetre que les dones poguessin professionalitzar-se va ser el dret. El Col·legi d'Advocats de Barcelona no va permetre la incorporació de les dones fins al 1927, i la primera col·legiada va ser Maria

Soteras Maurí, que havia nascut al carrer de la Boqueria número 1, a tocar de la Rambla.

Ocupar espais creats com a “patrimoni únic i exclusiu dels ‘baronívols barons’” —són paraules de l'escriptora Caterina Albert, en el discurs d'entrada a Reial Acadèmia de Bones Lletres, l'any 1923—, ha estat una pràctica continuada de nosaltres les dones, malgrat les fortes, fortíssimes resistències d'aquells que ja s'havien acomodat en els seus llocs o càrrecs, o d'aquells que esperaven fer-ho. En molts casos, les dones hem pressionat per compartir espais. En d'altres, encara a hores d'ara, i som al segle XXI, en contínuem excloses, especialment en aquelles institucions amb representativitat i poder. Només a tall d'exemple, direm que a la Societat Catalana de la Recerca no hi havia cap dona fins al 2004, no perquè no hi hagués expertíssimes investigadores d'àmplia i profunda experiència, sinó perquè no hi havia la voluntat de reconèixer-les.

Un altre espai que es resistia a la possibilitat que hi accedissin dones eren les institucions de govern i, en concret, les de govern local. La primera regidora de l'Ajuntament de Barcelona va ser María López de Sagredo, des del 30 de març de 1926 —quan era alcalde de la ciutat el monàrquic baró de Viver— fins al 24 de febrer de 1930. La següent regidora de l'Ajuntament de Barcelona va ser Dolors Piera Llobera, durant la Guerra Civil. Dolors Piera era mestra i militant del Partit Socialista Unificat de Catalunya. Va ser designada consellera de l'Ajuntament de Barcelona en representació del PSUC, el 20 d'octubre de 1937. Va ser vocal de la Comissió de Cultura i de la Comissió d'Assistència Social, quan era alcalde de la ciutat Hilari Salvadó Castell, des de 1937 fins al 1938.

Una de les seves prioritats en el govern local va ser preparar l'obertura de menjadors per a criatures, amb l'objectiu de facilitar la vida quotidiana de les dones que en gran nombre s'ha-

vien incorporat al treball remunerat a causa de la Guerra Civil.

La fi de la Guerra Civil suposà l'exili per a ella i per a moltes altres dones que el van viure directament o indirectament, i que capgirà la vida de moltes famílies.

Espais propis

Les dones de la ciutat comptem amb una llarga tradició de creació d'espais propis. Pels volts de 1889, es fundà la Societat Autònoma de Dones de Barcelona, instal·lada primer al carrer de la Cadena, que a partir de 1891 es va traslladar al carrer de Ferlandina, 20. Teresa Claramunt, anarcosindicalista, Amàlia Domingo Soler, espiritista, i Ángeles López de Ayala, republicana, van ser les impulsores de la societat que compaginava activitats instructives i recreatives amb una clara voluntat d'incidència política i social.

A partir d'aleshores hi ha una mena de predilecció històrica per ubicar els espais de dones a Ciutat Vella. A la Societat Autònoma de Dones de Barcelona, van seguir-la la Biblioteca Popular de la Dona, creada el 1909 i convertida, un any després, en Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona, primer a l'església de Santa Anna, després al carrer d'Elisabets, i que en la dècada dels anys vint, s'instal·là al carrer de Sant Pere Més Baix. Al cap d'uns anys, també s'instal·là al districte el Club Femení i d'Esports, el primer centre esportiu només per a dones i, pràcticament en paral·lel, es creà el Lyceum Club, a la Via Laietana.

El 1909, Francesca Bonnemaison impulsava la creació de la Biblioteca Popular de la Dona, que es va instal·lar a l'església de Santa Anna de Barcelona. Era la primera biblioteca pública de dones a nivell europeu, avançant-se en més de vint anys a d'altres experiències similars sorgides en diverses ciutats europees en la dècada

dels anys trenta del segle XX. L'èxit va ser tal que, un any després, el 1910, ampliaren els seus objectius i es convertiren en Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona. A la Barcelona d'aquell anys l'oferta cultural per a les dones continuava sent molt restringida. I a més de restringida, la poca "cultura" que existia era monòtona: tall, confecció i tall i confecció. L'Institut amplià la gamma de l'oferta i oferí un ensenyament que preparava professionalment les dones per a un nou sector de producció que incrementava la seva demanda laboral: el terciari. Classes i conferències s'oferien en un horari flexible, apte per a aquelles dones que havien de compaginar obligacions laborals i familiars i formació. L'Institut, o "la Cultura", com popularment se'l coneixia, es va consolidar com un espai cultural alternatiu. Prova de la bona acollida que va tenir és el ritme de noves associades i matriculades; en els millors temps, van arribar a haver-hi més de 30.000 dones per curs. La directora pedagògica de l'Institut va ser Rosa Sensat, una de les grans innovadores de la pedagogia catalana de principis del segle XX.

A finals del 1934 apareix el Grup Cultural Femení de la CNT de Barcelona, amb la finalitat d'incrementar la participació de les dones llibertàries en els moviments socials i laborals. Gairebé al mateix temps, es creà a Madrid *Mujeres Libres*. Els dos grups es van fusionar i van crear l'Agrupación de *Mujeres Libres*, entre les activitats de la qual va destacar la publicació de la revista *Mujeres Libres*, impulsada per Lucía Sánchez Saornil, Mercedes Comaposada i Amparo Poch i Gascón. *Mujeres Libres* va crear escoles de capacitació professional per a dones i cursos específics per a dones.

A Barcelona, Conxa Pérez, que havia nascut el 1915, al carrer Morales del barri de les Corts, i que actualment viu a Ciutat Vella, va participar

en el moviment llibertari. Era treballadora d'arts gràfiques i col·laborà amb el sindicat anarquista del sector. L'any 1933 va ser detinguda arran d'una vaga i va ser empresonada: durant cinc mesos estigué tancada a la presó de dones del carrer de la Reina Amàlia, al Raval. En sortir, continuà treballant i estudià de nit a l'Ateneu Llibertari Faros, on va aprendre esperanto i cultura general. El 18 de juliol de 1936, va ser de les que van anar a la caserna del Bruc a sufocar la revolta. També va anar al front d'Aragó, però als cinc mesos tornà a Barcelona perquè es veia més útil a la rereguarda. Aleshores va decidir treballar a la Maternitat, i després de retornar al front per a un curt període, va formar part del consell d'una empresa que fabricava armes a Sants, on treballaven moltes dones. A la fi de la Guerra Civil s'exilià a França. L'any 1942 retornà a Barcelona amb una criatura. Hi va trobar el pis buit, i va treballar en un taller de fabricació d'articles de perfumeria, vivint rellogada en una habitació juntament amb la seva mare. Les dificultats per sobreviure van fer que deixés el seu fill a la Maternitat, temps després, però, el recuperà.

Acabada la Guerra Civil, la Secció Femenina de la Falange Española y de la JONS ocupà alguns d'aquests espais creats per dones, i no va ser fins a l'època de la transició democràtica, en la dècada dels anys setanta, que aparegueren nous espais de dones.

Una topografia particular

Un d'ells va ser la inauguració, el 14 de maig de 1977, de la primera llibreria de dones de l'Estat, situada al carrer Lledó de Barcelona, impulsada per quatre dones de les vocalies de dones de les associacions de veïns del Barri Gòtic i el Casc Antic. Un cop inaugurada la de Barcelona, van aparèixer les llibreries de dones de Madrid, Bilbao, Saragossa, Granada, València,

Manresa, Girona... El mateix any, es creava al barri del Raval de Barcelona el bar biblioteca feminista laSal. Ambdós, llibreria i biblioteca, a més de dur-s'hi a terme les activitats que els eren pròpies, van convertir-se en centres de relació, d'intercanvi i també d'assessorament contra les agressions masculines, i per a temes de separacions i avortaments, quan aquests darrers encara estaven totalment prohibits.

La creació d'espais propis de dones explicitava obertament la sexualització de l'espai enfront de la pretesa idea de la seva neutralitat. La diferència sexual que organitzava la societat també havia estructurat i organitzat les ciutats. Els dos sexes no tenien el mateix dret en l'ús de l'espai urbà. La societat patriarcal atorgava l'ús prioritari d'aquest espai al col·lectiu d'homes; i les dones, o bé n'eren excloses, o bé eren relegades a fer-ne un ús marginal, parcial, en una gradació d'horaris i de funcions.

El fet que les dones creessin espais propis posava en evidència la concepció patriarcal de l'espai i l'i-

maginari masculí en què tota dona en l'espai públic era una dona pública, en l'accepció sexista i violenta del terme.

Les dones del bar-llibreria laSal, poc després, van posar en marxa l'editorial del mateix nom, i publicaren la primera *Agenda de la Dona*, el 1978. Convertides en editorial endegaren la col·lecció "Cuadernos Inacabados", textos de curta extensió, concebuts com a elements de treball, de discussió i de reflexió, sense cap pretensió de tancar cap tema, ans al contrari, i la col·lecció "Clàssiques Catalanes", que volia recuperar les escriptores catalanes des de l'època medieval.

Per aquell temps, i en el mateix districte, Llum Ventura obria una de les seves primeres perruqueries, La Mar, al carrer Cremat Gran, que seria també un important centre punt de trobada on les dones barcelonines podrien parlar sense tabús o trobar informació, aleshores clandestina, sobre com podia ser l'avortament.

Recuperar el passat, recuperar les dones que en tots els àmbits socials ens havien precedit, es va convertir en una de les accions prioritàries. Les dones dels anys setanta sabien que no eren les primeres en res, malgrat que s'insistia repetidament que elles eren les primeres a tenir una feina remunerada, les primeres a, les primeres a... Aquesta insistència en la primícia trencava els lligams amb el passat, tot invisibilitzant la realització de les dones al llarg dels segles. Els moviments de dones van insistir en la reconstrucció de les genealogies femenines, que legitimava les seves accions, els seus plantejaments, perquè eren conscients que la memòria no és aliena al poder. Memòria és poder.

Tots aquests espais, bars, llibreries, editorials, cases de dones, van configurar una geografia femenina a les ciutats i es convertiren en enclavaments sentimentals i polítics, alhora que per

Bar-biblioteca feminista laSal, al carrer Riereta, 8. Mari Chordà, entre d'altres, celebrant una assemblea per a explicar l'estat de comptes del local i la manera com s'auto-gestionava. Any 1978. Arxiu de Mari Chordà

Pintada de la Vocalia de Dones del Districte V, demanant un centre de planificació al barri i el dret a l'avortament. Arxiu de la Vocalia de Dones del Districte V

metien un trànsit que portà centenars, milers de dones de l'un a l'altre, en un intercanvi d'experiències i de coneixements, amb clara voluntat d'incidir políticament en la construcció social. No eren estrictes centres de sabers enciclopèdics; hi havia una implicació personal, radical, amb clara voluntat d'arribar a l'arrel dels temes per crear nous paradigmes que permetessin explicar els mecanismes que organitzaven i estructuraven la societat, i, per tant, les pròpies vides, i això es feia amb voluntat de transformació.

Dret al propi cos

Paral·lelament a la creació d'espais propis i de nous rituals, vingué l'exigència del dret al propi cos.

El dret a la lliure disposició del propi cos implicava tot un seguit de drets: educació sexual, legalització dels anticonceptius, dret a l'avortament, amb l'exigència que a la Constitució, que estava en debat, els reconegués, i que es creessin els mecanismes per a fer-los possible. Indiscutiblement això implicava un canvi social que afectava les capes més profundes, més estructurals, de les relacions socials, de les relacions de poder entre els sexes.

Adhesiu "NI UNA DONA SENSE CONÈIXER EL SEU COS".

Arxiu de la Vocalia de Dones del Districte V

El cos de les dones encara era vist com a passiu, dèbil, inferior, manipulable, vulnerable i, en el cas específic del col·lectiu mèdic, com una "cosa" medicalitzable, amb la missió de facilitar el plaer d'altri i la reproducció de l'espècie. L'imaginari patriarcal tenia, a més a més, tots els suports, i estava legitimat per una legislació que penalitzava tota dona que transgredia les normes: adulteri, avortament, anticoncepció, plaer, homosexualitat, etc.

Abans de les Jornades Catalanes de les Dones, algunes d'elles participaven en les associacions de veïns i havien creat les vocalies de dones. En una d'aquestes vocalies, la del Raval, diverses dones discutien sobre sexualitat, sobre la seva sexualitat i els seus desitjos. S'endinsaven en el coneixement del propi cos i depassaven la sexualitat "oficial". Combinaven xerrades i escrits sobre sexualitat i informació sobre els anticonceptius, amb la instal·lació de serveis al barris.

Una tarda ens van reunir amb Elsa Plaza, Magda Cervera, Magda Sellés, Àngels Gironella i Pepa Ramon. Formaven part de la Vocalia de Dones del Raval, en aquell moment districte V. Procedien de militàncies diverses: Anche, La Mar, Lliga Comunista Revolucionària, del moviment independentista, i dues d'elles tot just havien abandonat el convent. Ens van aportar fotografies, tríptics i adhesius de les jornades i escrits que feren aquells anys. En tots els actes, sempre organitzaven servei de guarderia. Sovint escrivien articles que no sempre eren compresos pels companys de l'Associació de Veïns. "Els homes de l'associació —escriu Elsa Plaza— ens censuraven. Els homes deien que havíem de rectificar articles ja que la gent del barri no estava preparada per a una sexualitat sense penetració. Ens vam cansar de deixar que els homes ens diguessin el que havíem de fer." Vam acabar reunint-nos al bar La Sal.

L'equip del nou centre
de planificació familiar.
Ciutat Vella. Full informatiu
del districte. Març de 1986

A Catalunya, en la dècada dels anys setanta, hi van aparèixer grups de dones per l'autoconeixement, que es difongueren a partir de la traducció del llibre *Els nostres cossos, les nostres vides*, que divulgà el *self help* i la creació de grups d'autoajuda, amb la idea que la salut havia d'estar en mans de les mateixes dones.

Magda Sellés també formava part de DAIA, que juntament amb Grups de Dones per l'Autoconeixement i l'Anticoncepció i d'altres associacions de dones començaren a formular crítiques al sistema sanitari. Es crearen grups de dones en barris i ciutats que posaren en marxa centres d'informació sobre anticoncepció i sexualitat. Hi va haver una forta pressió social per aconseguir la legalització dels anticonceptius, tant mecànics com químics. "Les dones parim, les dones decidim", o "Maternitat lliure i desitjada", van ser consignes que s'escamparen pels carrers del

"Pel dret a un habitatge digne al barri". Veïnes i veïns del barri, entre elles, la Casimira.
Arxiu de l'Associació de Veïns del Casc Antic

territori, posant veu a les nombroses i massives manifestacions de dones que reivindicaven el dret a l'avortament.

"Volem caminar tranquil·les", o "La nit és nostra", eren altres consignes contra la violència exercida contra les dones, alhora que s'exigia la reforma del Codi Penal per tal que recollís les diferents formes de violació. Es desmitificava l'agressor sexual com a malalt, i es va fer una forta campanya social perquè la violació fos entesa no com a conseqüència d'una conducta impròpia de les dones —portar la falldilla curta, per exemple—, sinó com el resultat de certs comportaments masclistes. D'aquell crit "Contra violació, castració", crit irat enfront la passivitat d'una societat que no reaccionava a la violència masculina exercida contra les dones, es passà al "Cap agressió sense resposta". La violència contra les dones també es posà en evidència dins l'"angelical" unitat familiar, i en el "neutre" espai de treball amb l'assetjament sexual.

La consigna "El personal és polític" era una síntesi d'una línia de pensament. Desemascarava mites i donava dimensió pública a uns temes que es volien mantenir en l'estricta privacitat. Les reivindicacions i els moviments de dones s'inscrivien, en la dècada dels anys seixanta i setanta, en la lluita per la democràcia i els drets humans, però exigien una democràcia implicada en les necessitats humanes. Els moviments de dones dotaren de continguts la lluita antifranquista. Advocaren per la democràcia i, un cop assolida, contribuïren a consolidar-la, forçant la societat a donar respostes públiques i exigir resolucions i compromisos polítics. S'urgí un canvi de legislació i també la creació d'infraestructures que contribuïssin a apaivagar les urgències immediates.

L'any 1986 s'obrí la primera casa d'acollida per a dones maltractades de Barcelona, al Raval, en

“Diguem no al Pla Comarcal i a l’avinguda García Morato”
Arxiu de l’Associació de Veïns del Casc Antic

concret al carrer de Valldonzella, dependència municipal gestionada pel grup Alba, un grup de dones com van ser Anna Giménez i Isabel Avelino, entre d’altres, que venien del moviment feminista, i que es van començar a dedicar a l’atenció social de dones maltractades a través del Centre d’Informació i Urgència per a les Dones del Centre de Serveis Socials Erasme Janer.

També es creà un centre de planificació, el 1985, ubicat al Centre de Serveis Socials Erasme Janer; que oferia informació sobre sexualitat i mètodes anticonceptius, així com atenció ginecològica, detecció precoç del càncer uterí i de mama, atenció psicològica i preparació del part.

Viure la ciutat des d’un cos de dona

La reivindicació del dret a un habitatge digne, el dret a l’escolarització pública i de qualitat i la creació de serveis ha estat una constant en la història recent del barri. Els habitatges, amb poques condicions d’habitabilitat, construïts segles

enrere, s’havien anat deteriorant. Mentre d’altres ciutats recuperaven els centres històrics, com a element de cohesió social, la ciutat de Barcelona s’entestava només a conservar i protegir, alguns edificis, amb predilecció per dos estils, el gòtic i el modernisme. Barris com la Ribera, la Barceloneta, i el Raval, que concentren gran part de la memòria artesana i fabril de la ciutat, van quedar al marge dels processos de renovació. La memòria de les classes populars en l’espai s’esfondrava enfront la desídia dels propietaris i dels poders públics.

Es posà en marxa el Pla especial de reforma interior, el PERI del Nucli Antic. Veïnes i veïns volien garantir el dret de les persones que hi residien a continuar vivint al barri en millors condicions, conservant, al mateix temps, les característiques especials d’aquests territoris. Es demanava respecte per l’entorn i la història, i també la dinamització de la vida social, evitant la terciarització, per tal de mantenir la vitalitat del barri

Rehabilitar els habitatges degradats i construir habitatge social eren els grans reptes. Amb tot, en molts casos, la rehabilitació s’interpretà com enderroc. Si l’espai domèstic era la gran preocupació, també ho eren els equipaments; calia dotar els barris d’equipaments escolars, sanitaris i esportius, per millorar la qualitat de vida de les persones.

Fer ciutat no podia restar en mans de les immobiliàries ni dels despatxos municipals o ministerials. Ciutadans i ciutadanes exigien implicar-se en el procés de participació, ja que, en definitiva, la ciutat, a més d’un bé econòmic, també és un bé social per a aquells i aquelles que hi resideixen.

S’ocuparen carrers i organismes oficials per demanar habitatges dignes i posar límit a l’especulació. S’emprengueren accions contra l’esquarterament de les ciutats que suposava la construcció de vies amples enmig d’una trama medieval.

La Montserrat, que regentava el Bar Alvereda del carrer Princesa, va participar en el moviment veïnal del nucli antic. Les dones van participar activament en la millora de les condicions de vida al barri.

Arxiu Històric de la Ciutat. Vella Ciutat, març, 1995

Glòria Fontcuberta i altres veïnes de l'AV del Casc Antic reivindicant millores per a la sanitat pública. Any 1998

L'altre gran eix per la millora de la qualitat de vida al barri va ser la demanda de serveis de qualitat i en zones pròximes al lloc de residència. Es clamava per la gratuïtat de les guarderies i l'ampliació de l'horari escolar, perquè cobrés les necessitats de les dones que tenien un treball remunerat. S'exigí, a més, una educació que esborrés les diferències de rols de gènere, i es clamava per la introducció de l'educació sexual a tots els nivells, per evitar el risc d'embarassos no desitjats.

Aconseguides algunes de les fites de la lluita per l'escolarització de les criatures i el dret a una educació pública de qualitat, la lluita pel dret a l'educació de les persones adultes es convertí en un dels eixos prioritaris d'acció i socialització per a moltes dones. Les escoles de persones adultes es van convertir en un espai de dones.

Anar a l'escola de persones adultes va significar per a moltes dones accedir a una formació que no havien tingut. En molts casos, quan els recursos econòmics del grup familiar eren migrats i no es podia mantenir l'educació de totes les criatures, es donava prioritat als estudis dels nens. Les nenes, en canvi, eren enviades ràpidament al mercat laboral, tan aviat com la legislació ho permetia, fins i tot abans. Algunes, doncs, hi eren enviades abans dels catorze anys, edat permesa per incorporar-se al món laboral, i quan hi havia inspeccions les amagaven. Per això, ja adultes, quan la seva situació personal i familiar els ho va permetre, van ser unes aferrissades defensores de la creació i del manteniment d'aquests espais.

Aquests és el cas d'Antònia Trias, que havia nascut el 1926 a Calafell. Filla d'una família de pescadors, va anar molt poc a l'escola, i quan tenia 22 o 23 anys va venir a Barcelona a fer de minyona. Va treballar tota la seva vida adulta, i un cop jubilada, als seixanta-set anys va anar a l'escola de persones adultes

Les escoles de persones adultes van ser un espai conquerit per les dones, i es van convertir en centres per a la formació, la cultura i la trobada. Aquesta va ser una doble batalla: primer en l'entorn familiar; i després aconseguint els recursos de les administracions per fer-les possibles.

Les dones i les seves mobilitzacions van situar la transformació social en el centre de la política, alhora que s'interpel·lava els poders polítics per obligar-los a introduir canvis en una pràctica en la qual la transformació social no figurava com una de les seves prioritats.

A mitjan 1987, des de l'Associació de Veïns del Casc Antic es van denunciar les precàries condicions de vida d'algunes persones, amb la campanya "Aquí hi ha gana", amb l'objectiu de sensibilitzar l'opinió pública pel que feia a la pobresa al barri. La campanya no només denunciava, a més a més volia crear petites plataformes per donar resposta de manera immediata als problemes. I així van crear serveis. Un d'ells va ser el Centre Solidari, que donaria menjar, per pal·liar el dèficit alimentari que existia entre algunes famílies del districte, i, alhora, per potenciar l'aprenentatge de tècniques culinàries econòmiques i fer entendre la importància d'una alimentació sana i equilibrada per millorar la salut. L'objectiu era millorar el

Palmira Terés, mestra ja jubilada, continua fent classes en associacions de treball comunitari. Arxiu de l'EICA, espai d'inclusió i formació del nucli antic

Cuina del Centre Solidari
del Casc Antic.

Foto: Vella Ciutat, març, 1995

benestar de les persones de Ciutat Vella, especialment el d'aquelles que es trobaven en situació de precarietat, i crear els mecanismes per a tenir una vida més autònoma i participativa.

Pilar Mercader, molt sensibilitzada pels problemes del barri per la seva feina de farmacèutica al carrer Carders, també va actuar en aquest sentit. Arran de la seva participació i implicació en la campanya, va crear la Fundació Prisba, que posa a l'abast de la gent del barri, un centre de dia i serveis com el de dutxes, bugaderia i botigues de roba de segona mà.

És a Ciutat Vella, on el flux quotidià de la ciutat s'ha alterat amb més assiduitat. En primer lloc, perquè és la part de Barcelona que concentra més segles d'història. En segon lloc, perquè des de l'època romana Ciutat Vella ha concentrat les institucions representatives dels governs i dels poders, ja fossin eclesiàstics, reials, nobiliaris, civils, empresarials o sindicals. Els conflictes d'interessos que es donen en una ciutat, sovint

s'han fet evidents als carrers, amb manifestacions, avalots, o festes. I han estat els carrers de Ciutat Vella els que han estat més trepitjats en l'exhibició d'aquesta diversitat d'interessos, sovint divergència d'interessos, des de la Rambla, la Via Laietana, la plaça de Sant Jaume, o el Portal de la Pau, fins arribar a mar.

L'any 1980 esclata el conflicte dels estibadors arran de la publicació del Decret llei sobre la reforma de l'organització de treballs portuaris. El conflicte es perllongà durant mesos. Al port de Barcelona, més de quatre-centes dones ocuparen la reproducció de la caravel·la *Santa Maria*, en un gest per cridar l'atenció sobre el conflicte. No van abandonar la nau fins que van aconseguir una entrevista amb el governador civil. Amb tot, pocs mesos després, més de cent dones es van tancar a la seu de l'Organització de Treballadors Portuaris, en suport de les reivindicacions dels seus marits o companys. Van ser desallotjades del local per la policia i, posteriorment, van continuar el seu tancament a l'església de Sant Miquel del Port, del barri de la Barceloneta. Dies després, ocuparen carrers i places del barri de la Barceloneta i del centre de la ciutat fent pública la seva postura.

Aquestes dones, tinguessin o no tinguessin elles mateixes un treball remunerat, sortien al carrer, tal com ho havien fet les dones de la ciutat de principis de segle, en la seva condició de responsables de la qualitat de vida de les persones del grup familiar:

Als anys vuitanta, la drogoaddicció afectà diverses persones del barri. Pilar Gil, quiosquera de tota la vida al barri, decideix fer alguna cosa per ajudar a tota aquesta generació de joves del barri. I el que va fer va ser fundar la Vocalia per a la Promoció de la Salut i l'Associació Tavascàn per ajudar les persones amb drogo dependència.

Ocupació de la reproducció
de la Santa Maria, al port de
Barcelona. Any 1980.
Foto: Agustí Carbonell

Fites, enclavaments, nous mapes urbans

Cada persona que habita la ciutat té el seu mapa construït a partir d'enclavaments, de fites, de llocs particulars, construït a partir de la pròpia experiència de caminar i viure la ciutat i d'una memòria dels recorreguts que es va inscrivint sobre el terreny. En la trama del recorregut hi ha la memòria personal acompanyada d'altres memòries, algunes volgudes, algunes imposades, algunes rescatades de l'oblit. El mapa personal de cadascuna se superposa, o és superposat, a d'altres, i de la superposició en resulten enclavaments coincidents.

Hi va haver un temps que els enclavaments per a moltes dones van ser safaretjos, fonts, mercats, convents, carrers. Després van ser escoles, tallers, fàbriques, comerços, universitats, perruqueries... Molt després, van ser bars, llibreries, centres culturals i... El mapa dels enclavaments de les dones a Ciutat Vella s'ha anat eixamplant, superposant, dispersant i reescrivint per multitud de dones en temps diversos.

Pilar Gil, gener de 1988.
Al costat, veiem el cartell de convocatòria de la manifestació contra la droga a Madrid, a la qual varen assistir amb un grup de persones afectades.
Arxiu de Pilar Gil

Nomenclàtor

Aquests són alguns dels noms dels carrers de Ciutat Vella que fan referència a dones. El percentatge de noms femenins en el nomenclàtor a Barcelona és baix, d'aproximadament un 5% tan sols. La poca visibilitat de les dones en la històrica oficial de la ciutat, a través del nomenclàtor, té molt a veure amb la manca de reconeixement del governs de la ciutat, envers l'aportació de les dones al quefer de la ciutat. Amb tot, en els darrers anys, arran la pressió dels grups de dones i la conscienciació social, s'han incorporat més noms femenins al nomenclàtor; però sovint, aquests queden en els marges, en petits carrers, espais tancats, amb alguna excepció, tal és el cas de Maria Aurèlia Capmany al districte de Ciutat Vella.

Àngels, plaça i carrer dels

El nom del carrer i de la plaça li fou donat pel convent de religioses de l'orde de Sant Domènec, anomenat de la Mare de Déu dels Àngels. La ciutat donà permís a la comunitat de religioses el 5 de juliol de 1561 «per estar en molt gran perill de moros fora». L'església fou consagrada el 13 de gener de 1566. En un dels angles de la plaça hi ha la Casa dels Infants Orfes.

Aurora, carrer de l'

Indocumentat. Podria fer referència al nom de la propietària dels terrenys.

Beates, carrer i plaça de les

Les beates eren, sovint, seglars que defensaven l'accés a la vida religiosa fora del claustre. Es dedicaren a diverses activitats, entre d'altres, l'ensenyament.

Construïren a la plaça el seu convent les beates de sant Domènec, fundació de sor Joana Morell,

el 1532, creada per donar instrucció a noies de famílies pobres. En un dels col·legis de l'orde dominicà, hi estudià a finals d'aquell segle, Juliana Morell, que anys després s'especialitzà en filosofia, física, dret civil i canònic, que mantingué pública controvèrsia sobre dialèctica i ètica, i que va obtenir el grau doctoral a Avinyó.

Bellafila, carrer de

Tot i que el nomenclàtor de 1980 atribueix l'origen d'aquest carrer a Josep de Bellafila, conseller de la Barcelona del segle XVII, alguns autors suposen que el carrer fa referència a la primera abadessa del cenobi femení de Sant Pere de les Puel·les, fundat pels seus pares, el comte Sunyer i la comtessa Riquilda, que fou consagrat el 945. El nom de l'abadessa per a uns era el d'Adelaida Bonafilla. El cenobi fou destruït per Almansor, el 985. Algunes monges van ser venudes com a esclaves, d'altres assassinades i unes poques s'escapoliren. Temps després, el comte Borrell I i el bisbe Vives van ajudar a refer la casa, que reprengué la vida religiosa sota el comandament de l'abadessa Bonafilla. Una altra vegada hi tornem a trobar una Bonafilla. No sabem si és la mateixa Bellafilla d'abans i de després de la destrucció d'Almansor.

Carme, carrer del

El nom fa referència al convent del Carme, on estaven establerts, des d'abans de 1294, els carmelites calçats. A l'edifici, després de l'exclaustració, s'hi establí la Universitat Literària.

Dames, carrer de les

Probablement en aquest carrer s'estaven les dames del Palau dels Virreis bastit al pla del Palau, avui desaparegut.

Dolors Aleu, jardins de

Va ser la primera doctora en Medicina de l'Estat espanyol. Nascuda a Barcelona el 3 d'abril de 1857, va fer el batxillerat a l'Institut de Barcelona. Al mes de setembre de 1874 es matriculà a la Facultat de Medicina i, amb un brillant currículum, acabà els estudis el 1879. Tenir totes les assignatures aprovades ja la capacitava per exercir la medicina, però sol·licità de fer la llicenciatura el 2 de juny de 1880, i no fou fins dos anys després que li permeteren de presentar-se a les proves. El dia 19 d'abril de 1882 va fer el primer i el segon exercicis. El tribunal format pels doctors Carbó, Bonet i Massó li donà la màxima puntuació: un excel·lent.

La seva tesi de llicenciatura, *De la necesidad de encaminar por nueva senda la Educación Higiénico-Moral de la Mujer*, fou publicada a Barcelona per la tipografia La Acadèmia l'any 1883, i es conserva al fons de la biblioteca Arús de Barcelona.

Practicà la medicina durant vint-i-cinc anys i s'especialitzà en ginecologia i medicina infantil. Tenia el consultori a la rambla de Catalunya i, els últims anys de la seva vida, es traslladà a la Torre Aleu, prop del parc Güell. També exercí de metgessa a la Casa de Caritat de Barcelona.

Cal dir que Dolors Aleu, a més de ser la primera doctora en medicina de l'Estat espanyol, va ser també una de les primeres a Europa. L'any 1865, Londres acceptà l'accés de la dona als estudis mèdics, i l'any 1870 es doctorà la primera dona a París, Madame Garret.

Dolors Aleu i Riera, va morir a Barcelona el 19 de febrer de 1913.

Egipcíaques, carrer de les

Nom de l'antic convent localitzat al carrer. El 1409, la ciutat establí una casa d'egipcíaques per

a aquelles dones que havien portat una vida "llicenciosa" i volguessin abandonar-la, amb la finalitat de dur una vida "exemplar" imitant santa Maria Egipcíaca.

Després d'haver ocupat diverses cases per la geografia de la ciutat, el 1577 segons uns, el 1579 segons d'altres, va edificar-se un convent en aquest carrer; on visqueren fins al 1699. Després d'aquesta data la casa de les Egipcíaques fou utilitzada com a penal de dones, fins que va construir-se la presó de dones al carrer de Sant Pau.

Elisabets, carrer i passatge d'

El carrer pren el nom del convent de monges franciscanes de Santa Isabel, vulgarment anomenat Elisabets, fundat el 1554. Sor Joana Fornés, natural d'Arbeca, en fou la fundadora. Després de ser suprimits els ordes religiosos el 1835, fou cedit per a institut d'ensenyament. Ja al segle XX es convertí en la primera seu de l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular per a la Dona, creat per Francesca Bonnemaison, única institució que oferia un ensenyament adaptat a les noves ofertes laborals per a les dones, i alhora centre de cultura, en el qual es formaren gran part de les dones il·lustrades del primer terç del segle XX, fins a la Guerra Civil.

Floristes de la Rambla, carrer de les

En homenatge als personatges més populars de la Rambla, les floristes.

Isabel II, passeig d'

Va néixer a Madrid el 1830, i morí a París el 1904. Filla de Ferran VII i de Maria Cristina de les Dues Sicílies. Durant la seva minoria d'edat ocupà la regència la seva mare (1833-1840). Isabel II va ser reina d'Espanya del 1833 fins al

1868, en què fou enderrocada. Es casà amb Francesc d'Asís de Borbó. Durant el seu regnat va fer costat als partits conservadors; tan sols cridà els progressistes al poder després del procés revolucionari de 1854, i llavors va confiar el govern a Espartero, obrint-se l'anomenat Bienni Progressista. Però després d'aquest període tornà a donar les regnes del govern a O'Donnell, cosa que suposà la restauració del règim polític moderat, que es perllongaria fins a la Revolució de Setembre de 1868. Abandonà Espanya, i s'exilià a França. Mai no va en retornar, i abdicà el 1870 en el seu fill Alfons XII.

Una de les seves filles, Eulalia de Borbón, a les seves memòries titulades *Memorias de Doña Eulalia de Borbón ex Infanta de España*, hi fa un retrat, no massa afectuós, de la seva mare, i més respectuós amb la seva àvia Maria Cristina.

Magdalenes, carrer de les

Aquest carrer rep el nom del convent dit de les Magdalenes, que s'hi establí al segle XIV. El 1372, els consellers de Barcelona van decidir la fundació d'una casa per al recolliment de dones penedides, i dotar-la per al manteniment de trenta persones. El papa Climent VII, el 1378 i el 1394, els adjuntà una comunitat de monges agustines de la parròquia de Puigdalba, al terme de Vilafranca del Penedès, que tenien per patrona i advocada santa Magdalena.

Aquestes dones penedides de què parlàvem al principi eren les treballadores sexuals, obligades els dies de quaresma a restar tancades al convent. L'edifici també acollia les que volien deixar aquesta feina. La prostitució, a l'etapa medieval, estava molt reglamentada per la corona i el Consell de Cent. No era l'únic espai de confinament que acollia "penedides", però sí el primer. El convent fou abandonat el 1835, serví per a escola gratuïta finançada per la Junta de Damas, i també per a allotjament de famílies militars

pobres. Recuperat posteriorment, l'any 1868 les monges van ser expulsades del convent.

Maria Aurèlia Capmany, carrer de

Nascuda a la Barcelona de dintre de les muralles el 1918, la seva vida ciutadana passà en aquell espai urbà que mai no acabà d'abandonar malgrat les estades a Tarragona, ciutat on residí un temps per amor.

Maria Aurèlia Capmany, profundament vital, vitalment inquieta, va fer de tot: regidora de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona, cofundadora l'any 1960 de l'Escola d'Art Dramàtic Adrià Gual, i entremig de tot això, escriptora de poesia, de teatre, de novel·la, de narracions, de guions i d'assaig.

Maria Aurèlia Capmany va ser una de les primeres veus que aparegueren en català enmig de l'obscurantisme del franquisme —l'any 1948 guanyà el premi Joanot Martorell amb l'obra *El cel no és transparent*, que fou censurada, i que no pogué publicar fins al 1963 amb el títol de *La pluja als vidres*— i des d'aleshores fins a la seva mort la seva producció literària va ser extensíssima i variadíssima.

Va començar a escriure molt jove, influenciada per James Joyce, Catherine Mansfield, Dashiell Hammett, Ernest Hemingway i Virginia Woolf. Les seves obres: *Un lloc entre els morts*, 1967; *Necessitem morir*; *L'altra ciutat*, 1955; *Betúlia*, 1956; *Tana o la felicitat*, 1956; *Felicitment jo sóc una dona*, 1969; *Vitrines d'Amsterdam*, 1970; *Pedra de Toc I*, 1970; *Pedra de toc II*, 1975, i les teatrals: *Tu i l'hipòcrita*, 1959; *El desert dels dies*, 1960, i *Preguntes i respostes sobre la vida i la mort de Francesc Layret, advocat dels obrers de Catalunya*, 1970, amb Xavier Romeu.

Maria Aurèlia Capmany, amb el terme "dona pública", terme que li agradava utilitzar, va ini-

ciar, a més a més, l'estudi del feminisme a Catalunya. *La dona a Catalunya*, 1966, i *El feminisme a Catalunya*, 1973, entre d'altres, han estat la base per a totes les recerques posteriors sobre el tema, i ens deixà a *Mala memòria* els records de la seva vida barrejats amb els de la seva ciutat i del seu país.

Maria Aurèlia Capmany va néixer i morir a Ciutat Vella. Després de diversos canvis per la ciutat, amb parèntesis temporals a altres ciutats, com Tarragona, o a l'illa de Mallorca, la seva última residència a la ciutat va ser a la plaça Reial; i va morir enfront de la Mediterrània, a l'Hospital del Mar, l'any 1991.

Marquesa, carrer de la

Nom posat al carrer en homenatge a l'esposa del marquès de Campo Sagrado, capità general de Catalunya de 1824 a 1827.

Mercè, carrer i plaça de la

Fan referència a l'església i el convent de la Mercè. L'orde de la Mercè, dedicat a la redempció dels nombrosos captius cristians que queien en mans de pirates, fou instituït el 1218. Santa Maria de Cervelló en fundà la branca femenina el 25 de març de 1271, de la qual fou superiora. En aquesta església hi ha el seu sepulcre.

La primera església de l'orde s'aixecà en aquest mateix lloc el 1267. Fou reformada entre els segles XIV i XV i durant el segle XVII. El convent es construí entre l'església i la muralla.

La Mare de Déu de la Mercè és la patrona de Barcelona.

Montserrat, carrer

Fa referència al massís muntanyós on hi ha el centre marià de la Mare de Déu de Montserrat.

Penedides, carrer de les

El 1677 els consellers de la ciutat van instituir el convent per a la "salvació de les dones llicencioses". El 1699 es posà la primera pedra de l'edifici, i el 1699 les filles penedides de santa Magdalena, que abans tenien el seu convent al carrer del mateix nom, passaren al convent del carrer de Sant Pau, cantonada amb el carreró que, des d'aleshores, s'anomenà de les Penedides. Seguien la regla de sant Agustí, i per ingressar al convent havien d'acreditar que havien tingut "mals costums". La ciutat els subministrava almoïna de carn per al seu manteniment.

Durant un temps, el convent serví de presó. Les monges l'abandonaren el 1835. S'enderrocà i s'hi instal·là un establiment de banys.

Princesa, carrer de la

Carrer obert el 1853 dedicat a la —en aquell moment— princesa Isabel, filla d'Isabel II. És un dels eixos de la reforma de la ciutat, que intentava adaptar la xarxa viària urbana a les noves necessitats que els nous usos industrials imposaven. El carrer forma part de l'eix que continua pels de Jaume I i Ferran, travessant d'est a oest l'espai urbà més densament poblat, des de la Ciutadella fins a la Rambla.

Clementina Arderiu i Volvas escriví el poema *Glossa* dedicat al carrer:

"Ara ja no m'acompanya
i es fa més fonda la nit.
No percebo olors de cala

Que tinc els sentits poc fins.
 Pel carrer de la Princesa
 -canyella, mesc i anís-,
 encara he sentit la flaire
 que els meus quinze anys van collir.
 Pel carrer de la Princesa,
 el carrer dels meus sospirs.
 Sota el braç llibres de música
 i els quinze anys dringant-me dins.
 Recordo una veu malsana
 d'un home enamoradís;
 coses que no entenc i em torben
 segur que em devia dir.
 La música me'n distreia
 i el cor lleuger dintre el pit.
 Ai, carrer de la Princesa
 d'abans que jo entrés en mil!"

Ramelleres, carrer de les

El 8 d'octubre de 1501 els consellers i el trenenari de la ciutat atorgaren a Eulàlia Avinyones provisió per fer-hi els ramellets de la festa del Corpus, i amb els anys passà a ser el lloc on s'establien les pageses que preparaven i venien ramells de flors. En aquest carrer s'instal·là la casa de la maternitat i dels expòsits.

Raquel Meller, plaça de

Francisca Marqués López va néixer a Tarassona, Aragó, el 9 de març de 1888. Quan tenia quatre anys, la seva família emigrà a Barcelona, on Francisca treballà en un taller de modista del

carrer Tapineria. El món de l'espectacle la fascinà, però era una fascinació que no era compartida per la família, la qual, amb la intenció d'allunyar-la'n, l'envià a Girona amb la seva tia sor Maria del Carme, monja clarissa. Però la tia i la resta de monges de la comunitat van ser enviades a les missions de Filipines a cristianitzar indígenes i Raquel Meller tornà a Barcelona.

El 1907 debutà a La Gran Peña, i després actuà a La Buena Sombra. Quatre anys més tard era contractada pel senyor Arnau, cotillaire del carrer Nou de la Rambla, que regentava un **music-hall** al Paral·lel, on debutà el 16 de setembre, amb la conegudíssima peça **Ven y ven**, amb què va causar furor. La seva popularitat a partir d'aquell moment no tingué aturador, i les seves interpretacions de **La violetera**, **El relicario** i la citada **Ven y ven** captivaren el gran públic. A partir de 1909 començà el seu periple internacional que la duria a l'Olympia de París, Londres, Berlín, Nova York, Buenos Aires i Hollywood, on Charles Chaplin li proposà de fer el paper de Josefina en la seva pel·lícula **Napoleon**, que no pogué acceptar pels molts contractes que havia signat. Chaplin li va retre homenatge a la pel·lícula **Les llums de la ciutat**, incloent-hi el tema musical de **La violetera**.

Raquel Meller actuà en diverses pel·lícules, entre d'altres, **Los arlequines de seda**, **Violetas imperiales**, **Carmen** i una desena més.

En acabar la Guerra Civil, tornà a Barcelona, on només va fer dues actuacions esporàdiques, i passà els darrers anys de la seva vida al seu pis del carrer Rosselló.

Bibliografia

- AAVV. *Els barris de Barcelona*. Barcelona, Ajuntament de Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1998.
- AAVV. *20 anys de feminisme*. Barcelona, Associació 20 anys de feminisme-Ajuntament de Barcelona, 1996.
- Baranda, Lucia. "Les condicions de vida de les dones de Barcelona". En: *Barcelona societat*, Núm. 8 (1998), p. 4-27.
- Baranda, Lucia. *Condicions de vida de les dones de Barcelona: informe realitzat a partir de la base de dades de l'enquesta de la Regió Metropolitana de Barcelona*, 1995. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, 1998. 207 p. (Monografies; 2).
- Congrés de les Dones de Barcelona (1r: 15-16 gener 1999: Barcelona). *I Congrés de les dones de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Consell de les Dones de Barcelona, 1999. 154 p.
- I Congrés de les dones de Barcelona: conclusions i propostes de futur*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Consell de les Dones de Barcelona, 1998.
- Huertas, Josep Maria i Andreu, M. *Barcelona en Lluita* (El moviment urbà 1965-1996). Barcelona, Federació d'Associació de Veïns de Barcelona, Segura Soriano, Isabel. *Guia de dones de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1995, 207 p.
- Mayordomo, Maribel. *Dones, treballs i economia laboral: una proposta alternativa per analitzar el món del treball*. Barcelona : CTEESC, 2004.
- Monserdà, Dolors. *Del Món*. Barcelona: Biblioteca Popular de l'Avenç, 1908. (Reedició, laSal, Barcelona, 1983).
- Nash, Mary. *Rojas. Las mujeres republicanas en la Guerra Civil*. Madrid: Taurus, 1999.
- Segura Soriano, Isabel. *Itineraris de les dones de Sant Martí*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Arxiu Municipal, [1997?], 73 p. (Quaderns; 1).
- Vinyoles, Teresa-Maria. *Les barcelonines a les darreries de l'Edat Mitjana (1370-1410)*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana, 1976. 204 p.